

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Red. Antoni Czacharowski

ZESZYT 3

CHEŁMNO

Opracowanie historyczne: Zenon Hubert Nowak

Opracowanie kartograficzne: Zenon Koziel

TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU
UNIwersytet MIKOŁAJA KOPERNIKA

HISTORISCHER ATLAS POLNISCHER STÄDTE

BAND I

KÖNIGLICHES PREUSSEN
UND HOCHSTIFT ERMLAND

Hrsg. Antoni Czacharowski

HEFT 3

KULM

Historische Bearbeitung: Zenon Hubert Nowak
Kartographische Bearbeitung: Zenon Koziel

WISSENSCHAFTLICHE GESELLSCHAFT
ZU THORN
NICOLAUS-COPERNICUS-UNIVERSITÄT

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Chełmna jest trzecim zeszytem pierwszego tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, publikowanego w serii *Atlasu historycznego miast polskich*. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*Commission Internationale pour l'Histoire des Villes*). Komisja ta już w 1955 r. podczas swojego pierwszego kongresu, który odbył się w Rzymie, podjęła decyzję o umieszczeniu w planowanym programie pracy edycji atlasów miejskich, jako jednego z głównych zadań. Ta międzynarodowa inicjatywa wywołała ożywiony ruch wydawniczy, który objął już osiemnaście krajów europejskich i rozprzestrzeniła się na inne kontynenty. Głównym celem publikacji atlasów historycznych miast jest stworzenie podstawy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast. Ponadto poszczególne zeszyty tych atlasów są również przydatne dla innych potrzeb:

1. Mogą być podstawą prac urbanistycznych, architektonicznych i konserwatorskich, z zakresu ochrony środowiska.

2. Są przydatne dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych.

3. Służą popularyzacji wiedzy o przeszłości miasta oraz jego promocji.

4. Stanowią skuteczny sposób gromadzenia i zabezpieczenia przed zniszczeniem najcenniejszych źródeł kartograficznych miasta.

Międzynarodowa Komisja Historii Miast zobowiązała wszystkich wydawców atlasów historycznych miast do przestrzegania jednolitych zasad. Atlasy te powinny być publikowane w postaci osobnych dla każdego miasta teczek, zawierających następujący zestaw planów:

1. Plan katastralny (ewentualnie inny zawierający podział przestrzeni miejskiej na parcele) z XIX w., czyli z okresu przedindustrialnego w skali 1:2500.

2. Mapa z XIX w., współczesna z mapą katastralną, przedstawiająca miasto i jego okolice, zazwyczaj w skali 1:25 000.

3. Współczesny plan miasta.

4. Plan rozwoju przestrzennego miasta od średniowiecza do czasów współczesnych, w skali 1:5000, oparty w miarę możliwości na planie podstawowym (pozycja 1).

Ponadto atlas powinien zawierać reprodukcję dawnego, najbardziej reprezentatywnego widoku miasta. Integralną częścią atlasu musi być zwięzły komentarz historyczny omawiający dzieje miasta, ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Atlasy historyczne miast mogą także zawierać dodatkowe elementy, takie jak reprodukcje historycznych planów oraz widoki miast. Niniejsze wydanie *Atlasu historycznego miast polskich* – t. I, z. 3 *Chełmno* – spełnia większość wymogów i zaleceń Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Obowiązkiem wydawców i autorów tych atlasów jest posługiwanie się zarówno w komentarzach, jak i objaśnieniach, oprócz języka narodowego, jednym z języków kongresowych. Dla edycji *Atlasu historycznego Chełmna* wybraliśmy język niemiecki.

Za udostępnienie cennych zbiorów kartograficznych dziękujemy dyrektorom i pracownikom: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin Dahlem, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, Archiwum Państwowemu w Toruniu, Okręgowemu Przedsiębiorstwu Geodezyjno-Kartograficznemu w Chełmnie.

Atlas historyczny Chełmna ukazuje się dzięki dotacjom otrzymanym od Komitetu Badań Naukowych oraz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Antoni Czacharowski

GELEITWORT

Historischer Atlas der Stadt Kulm erscheint als Heft 3 im Band I des *Historischen Atlas polnischer Städte*, veröffentlicht aus Initiative und unter dem Patronat der Internationalen Kommission für Stadtgeschichte (*Commission Internationale pour l'Histoire des Villes*). Diese Kommission hat schon im Jahre 1955, während des ersten Kongresses in Rom den Entschluß gefaßt, die Edition der Städteatlanten als eine Hauptaufgabe in das Programm einzutragen. Dieses internationale Editionsprojekt der historischen Städteatlanten, umfaßt schon 18 europäische Länder und erweckte das Interesse auch auf anderen Kontinenten. Hauptziel dieser Edition ist die Schaffung einer Quellenbasis für die Urbanisierungsprozesse in Europa und die räumlichen Veränderungen der Städte. Außerdem können die einzelnen Hefte dieser Atlasse auch für andere Zwecke nützlich sein und zwar:

1) für urbanistische, architektonische, konservatorische Arbeiten und Belange des Umweltschutzes,

2) für pädagogische und didaktische Zwecke an Schulen und Hochschulen,

3) für Popularisierung der Stadtgeschichte,

4) sie schützen die wertvollsten kartographischen Quellen der Städte vor Vernichtung.

Im Einklang mit den Empfehlungen der Internationalen Kommission für Stadtgeschichte sollen die Atlanten als Mappen - separat für jede Stadt - veröffentlicht werden, die jeweils folgenden Kartensatz enthalten:

1. Katasterkarte (eventuell andere parzellenscharfe Karte) des 19. Jahrhunderts, also aus vorindustrieller Zeit, im Maßstab 1 : 2500.

2. Karte des 19. Jhs. aus der Epoche der Katasterkarte, die Stadt und das Umland im Maßstab 1 : 25 000 zeigt.

3. Eine moderne Stadtkarte.

4. Einen Raumentwicklungsplan der Stadt vom Mittelalter bis in die Gegenwart, im Maßstab 1 : 5000, nach Möglichkeit auf der Katasterkarte (Nr.1) beruhend.

Außerdem soll der Atlas eine Reproduktion der repräsentativsten alten Ansichten enthalten. Ein integraler Bestandteil des Atlases muß ein knapp gehaltener geschichtlicher Kommentar sein, der die Geschichte der Stadt, mit besonderer Berücksichtigung ihrer räumlichen Entwicklung, darstellt.

Ferner können die Städteatlanten zusätzliche Teile, wie etwa vor allem Reproduktionen weiterer historischer Stadtpläne und Ansichten enthalten. Die Internationale Kommission hat alle Herausgeber und Verfasser der Atlanten verpflichtet, sowohl die Kommentare, als auch die Erläuterungen, außer in Landessprache in einer der Kongreßsprachen abzufassen. Für unsere Edition haben wir Deutsch gewählt. *Historischer Atlas polnischer Städte* Bd.I, Heft 3 *Kulm* berücksichtigt fast alle Hinweise der Internationalen Kommission.

Die in diesem Atlas veröffentlichten kartographischen Quellen stammen aus dem Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, aus der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz zu Berlin, aus dem Staatsarchiv Thorn und dem Bezirkszentrum für kartographische und geodätische Dokumentation in Kulm. Wir bedanken uns dafür bei den Direktoren und dem Personal dieser Institutionen.

Dieser Atlas erscheint dank finanzieller Unterstützung des Komitee für Wissenschaftliche Forschungen und der Nicolaus-Copernicus-Universität in Thorn.

Antoni Czacharowski

CHEŁMNO

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Chełmno położone jest na zachodnim skraju Wysoczyzny Chełmińskiej, nazywanej także Pojezierzem Chełmińskim, na wysokim zboczach prawobrzeżnej doliny Wisły. Region Pojezierza Chełmińskiego graniczący od strony północnej z Kotliną Grudziądką, od północnego wschodu z Pojezierzem Iławskim, a od południa z Pojezierzem Dobrzyńskim zajmuje obecnie północno-wschodnią część województwa kujawsko-pomorskiego. Ukształtowany w czasie ostatniego zlodowacenia pod względem geologicznym, charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu¹. Położenie miasta pod względem geograficznym (Greenwich) określają współrzędne 53- 21' N i 18- 26' 32" E.

Krajobraz wysoczyzny morenowej, wznoszący się przeciętnie 90–100 m n.p.m., jest płaski, falisty i lekko pagórkowaty. Na wysoczyźnie dominują osady moreny dennej, które są urozmaicone wzniesieniami moren czołowych, dochodzącymi do wysokości 18 m. Na terenie tym przeważają gleby lekkie i średnie oraz lekkie i średnie gleby bielcowe. W całym regionie znajduje się obecnie 476 jezior o wielkości ponad 1 ha, przy czym do największych w okolicy Chełmna należą: Jezioro Kornatowskie (pow. 48,6 ha), Jezioro Papowskie (35,6 ha) i Jezioro Czyste (36,1 ha). Pod względem klimatycznym region leży w strefie najniższych opadów w Polsce (około 491 mm opadów rocznie). Średnia wieloletnia temperatura wynosi 7,4-7,7°C. Okres wegetacyjny trwa około 210 dni.

Obszar wysoczyzny, na której rozpościera się miasto, tworzy kształt jak gdyby półwyspu ograniczonego od zachodu i północy zboczem Wisły, od południa zboczem doliny Browiny i rynną ciągnącą się od południowego wschodu z okolic wsi Grubno. Zbocza doliny Wisły i Browiny (Fryba) przedstawiają malowniczy krajobraz. Rozcinają je głębokie parowy, wcinające się w głąb wysoczyzny. Do powstania tych parowów oraz licznych dolinek denudacyjnych przyczyniają się wody opadowe oraz źródła i wysięki. Dalszemu niszczeniu wysoczyzny na skutek działalności erozyjnej przeciwdziała się przez umacnianie stoków i zadrzewianie. „Półwysp” wysoczyzny łączy się z dalszą częścią wysoczyzny od strony północno-wschodniej i w tym kierunku nastąpił także rozwój nowoczesnego Chełmna. Położenie to, choć obecnie nie jest najdogodniejsze dla przestrzennego rozwoju miasta, przed wiekami było bardzo cenione i stało się podstawą jego założenia właśnie w tym miejscu ze względu na znakomite naturalne warunki obronne.

Dolina Wisły, nad którą wznosi się 40-metrowe strome zbocze wysoczyzny morenowej o nachyleniu przekraczającym 50°, a miejscami nawet 70°, ukształtowała się etapami, na co wskazują wytworzone terasy. Najlepiej rozwinęła się terasa zalewowa (około 25 m n.p.m.) o szerokości 1,5 km. Jej tereny to żyzne ziemie mułkowe i próchniczne, wykorzystywane pod łąki i uprawę, które chronione są przed wylewaniami Wisły przez gęstą sieć rowów odwadniających i wały usypane od czasów średniowiecza.

Na terasie zalewowej pod Chełmnem i w pozostałej części doliny widoczne są ślady dawnych koryt wiślanych, które układają się w ciągi, tzw. starorzecza. Najdłuższym starorzeczem jest Trynka, która stanowi ramię Wisły. Obszar oddzielony od brzegów Wisły łukiem Trynki tworzy ostrów, nazywany Kępą Panieńską, na której występuje piękny drzewostan złożony z okazałych drzew liściastych (wiązu i pakłonu), będący jako rezerwat pod ochroną.

Dolina Browiny, utrudniająca rozwój miasta od południa, rozwinęła się w rynnę glacialnej powstałej wskutek działalności erozyjnej strumieni wód lodowcowych. Browina jest rzeczką długości 43,2 km, niewielkiej szerokości — do 1 m, średnio 0,9 m głębokości. Wypływa ze źródła w okolicy Grzywny, a wpada do Trynki. Wije się w dolinie o szerokości od 200 do 2000 m, której zbocza o nachyleniu ponad 50° dochodzą do 40 m wysokości.

Zbocza doliny Wisły i Browiny przedstawiają się malowniczo pod względem krajobrazowym. Gdy po wyjściu z miasta ul. Rybacką stajemy nad krawędzią wysoczyzny, jesteśmy urzeczonymi rozciągającym się jak na dłoni krajobrazem doliny Wisły. Środkiem rozległej zielonej doliny wije się jej srebrna wstęga. W oddali na lewym brzegu rysują się kontury Świecia. Oba brzegi spina jakby kłamarą most drogowy, wybudowany w 1963 r.

Chełmno było stolicą historycznej ziemi między Drwęcą, Wisłą i Osą, którą od początku XII w. nazywano ziemią chełmińską. Najstarsze osadnictwo z okolic Chełmna jednak sięga już epoki kamiennej (15 000-1700 lat p.n.e.), o czym świadczą odkryte narzędzia kamienne, używane przez ówczesnego człowieka². W epoce brązu (1700–650 lat p.n.e.) mieszkała tu ludność kultury tzw. iwieńskiej i tzw. trzcinieckiej oraz wreszcie tzw. łużyckiej, która jest nam lepiej znana dzięki licznym odkryciom archeologicznym. Kultura tzw. łużycka trwała także w epoce żelaza okresu halsztackiego (650–400 lat p.n.e.). W tym czasie wyodrębniła się ona w osobną grupę chełmińską³. Znajdowała się jednak pod wpływem tzw. kultury wschodniopomorskiej. Kultura materialna, która się wówczas kształtowała, nazywana jest prasłowiańską. Przetrwiała ona mimo najazdów Scytów i Celtów. Znaleziiska w okresie rzymskim (1–400 n.e.) dowodzą kontaktów handlowych z cesarstwem rzymskim. W czasie wędrówek ludów osiadła ludność w ziemi chełmińskiej, przechodzącej ogromne przemiany w zakresie kultury materialnej, o czym świadczą wykopaliska archeologiczne, można już niewątpliwie uważać za słowiańską.

Ziemia chełmińska wchodziła — jak wskazują pośrednie świadectwa źródłowe — w skład państwa polskiego już za Mieszka I (zm. 992) i była związana politycznie z dzielnicą mazowiecką, dla której stanowiła obszar nadgraniczny wobec Prus. Największa jej osada, Chełmno, położona na skraju wysoczyzny morenowej tzw. Góry św. Wawrzyńca, wznoszącej się 50–55 m nad poziom morza, znajdowała się na terenie wsi Kaldus — 3,5 km na południowy wschód od dzisiejszego Chełmna. Osada tworzyła gród z podgrodziami, który metryką zapewne sięga już VIII–XI w., ale dopiero w XII–XIII w. zaczął odgrywać rolę ośrodka władzy kasztelańskiej⁴. Z ziemi chełmińskiej rozpoczęła się intensywna akcja misyjna Prus, kierowana przez księcia Konrada Mazowieckiego (1199–1247) i pierwszego misyjnego biskupa pruskiego (od 1215 r.), mnicha z zakonu cysterskiego Chrystiana (zm. 1247). Akcje misyjne, których celem było także uzależnienie Prus, wywoływały z ich strony odwetowe wyprawy na ziemię chełmińską. Z dokumentu wystawionego przez biskupa Chrystiana w 1222 r. dowiadujemy się, że gród chełmiński zniszczony przez Prusów, został odbudowany w czasie wyprawy krzyżowej przeciw nim, w której między inny-

mi wziął udział książę śląski Henryk Brodaty⁵. W odbudowanym grodzie książę Konrad zezwolił biskupowi pruskiemu na założenie dworu i konwentu klasztorowego. Natomiast z 1223 r. pochodzi wzmianka o kasztelanie, noszącym imię Stefan, którego siedzibą było Chełmno. Gdy wyprawy krzyżowe książąt polskich i rycerstwa polskiego nie zdołały ani podbić plemion pruskich, ani też ukroć ich napadów na ziemię chełmińską, Konrad Mazowiecki w 1226 r. zdecydował się sprowadzić zakon krzyżacki. W zamian za obronę przed Prusami i zdobycze terytorialne nadał on w 1228 r. Zakonowi ziemię chełmińską, nie rezygnując jednak ze zwierzchnictwa nad nią. Krzyżacy postarali się o potwierdzenia u cesarza i papieża nadania ziemi chełmińskiej i także wszystkich ziem, które w przyszłości zdobędą na Prusach, wykluczając zwierzchnictwo nad nimi polskiego księcia. W 1230 r. Krzyżacy przybyli z pruskim krajowym mistrzem Hermanem Balkiem i w ciągu dwóch lat uwolnili całkowicie ziemię chełmińską od Prusów. Utrwalanie rządów Zakonu znaczyły budowane w niej zamki i miasta. W 1331 r. powstał Toruń, a w następnym roku Herman Balk zbudował — według kronikarza krzyżackiego z pierwszej połowy XIV w. Piotra Dusburga — zamek i miasto Chełmno, przy czym wznosił je tam, gdzie obecnie znajduje się Starogród (6 km od Chełmna)⁶. Przyczyną wzniesienia nowego zamku i miasta w innym miejscu było niewątpliwie zniszczenie dawnego grodu piastowskiego (w obecnej wsi Kaldus) w okresie wzmożonych napadów Prusów. Badania archeologiczne przeprowadzone na terenie Starogrodu nie przyniosły odkrycia wcześniejszego osadnictwa niż z okresu krzyżackiego, co jest dodatkową wskazówką, że Chełmno z czasów piastowskich należy identyfikować ze wspomnianym grodziskiem na Górze św. Wawrzyńca (3 km od Chełmna), o największych rozmiarach w ziemi chełmińskiej, o czym świadczą zachowane do dzisiaj wały obronne, a także w ich obrębie zachowane kamienne fundamenty okazałej niewątpliwie budowli sakralnej⁷. Krzyżacy nie zamierzali więc odbudowywać grodu, lecz jego nazwę przenieśli po prostu na nowo wzniesiony przez siebie gród i osadę w miejscu dzisiejszego Starogrodu. Znalazła się w nim także siedziba komtura, w ramach utworzonego podziału administracyjnego ziemi chełmińskiej.

Dnia 28 XII 1233 r. wielki mistrz Herman von Salza wraz z pruskim mistrzem Hermanem Balkiem nadał nowo wzniesionemu Chełmnu, a także Toruniowi przywilej lokacyjny, który był podstawą prawną rozwoju miasta⁸. Akt ten wykraczał poza charakter przywileju lokacyjnego, gdyż przyznane przez Zakon swobody i uprawnień stały się prawem, nazywanym chełmińskim, dla przybywających osadników do państwa krzyżackiego. Na prawie tym Krzyżacy lokowali kolejne miasta i wsie, a także nadawali dobra rycerstwu. Prawo chełmińskie było również wzorem dla zakładanych miast w Polsce, np. dla Warszawy⁹.

Podstawą prawa chełmińskiego było prawo magdeburskie, ulepszone przez Zakon dzięki wykorzystaniu prawa flamandzkiego i węgierskiego. Ważną rolę w modyfikacji prawa magdeburskiego przez Krzyżaków odegrali mieszkańcy śląscy, z którymi przez związki z księciem Henrykiem Brodatym pozostawali oni w bliskich kontaktach. Ze Śląska przybywali do Chełmna i Torunia pierwsi osadnicy¹⁰.

W 1239 r. Krzyżacy zdecydowali się przenieść nowo założone miasto nieco na północ, w miejsce, gdzie dzisiaj znajdują się Rybaki — przedmieście to zamieszkiwane przez rybaków występuje w źródłach aż do XVI w. pod nazwą Stare Miasto (*Antiqua Civitas; Aldestat*)¹¹. Natomiast w dzisiejsze miejsce Chełmno zostało przeniesione najprawdopodobniej około 1251 r.¹² Do początków XIV w. obok nazwy Starogród (*Antiquum Castrum*) występuje także na jego określenie nazwa Stare Chełmno (*Antiquum Culmen*) oraz Nowe Chełmno (*Novum Culmen*) na oznaczenie Chełmna¹³. Po przeniesieniu miasta na miejsce, w którym znajduje się obecnie, Krzyżacy już nie wybudowali zamku, zadowolając się wzniesieniem ufortyfikowanego domu (*munitiones*) w jego północno-zachodnim rogu. Pozostałości po nim znajdują się (np. wieża Mściwoja) na terenie domu Zgomadzenia Sióstr Miłosierdzia Świętego Wincentego a Paulo. Do 1285 r. rezydował tu komtur tzw. nowochełmiński.

Powody translacji Chełmna przez Krzyżaków nie są właściwie znane. Dokument lokacyjny z 1233 r., który zaginął w pożarze miasta, namiestnik w. mistrza w Prusach i Inflantach Eberhard von Sayn potwierdził na nowo dnia 1 X 1251 r.¹⁴ W kilku miejscach odbiega on od przywileju z 1233 r. W dalszym ciągu Chełmno zachowało przodującą rolę z poprzedniego okresu, jako stołeczne miasto (*civitas capitalis*) tworzonego państwa krzyżackiego. Utworzono w nim także sąd najwyższy, do którego miały się zwracać w razie wątpliwości prawnych o poradę wszystkie miasta lokowane na prawie chełmińskim. Miasto otrzymało rozległe, liczące 420 łanów, tj. 70 km², terytorium, ciągnące się szerokim pasem z południa na północ wzdłuż Wisły od wsi Uśc aż do wsi Ruda, na którym znajdowało się w 1396 r. 9 wsi (Kolno, Podwiesk, Szynych, Sztynwag, Gogolin, Wenecja, Łunawy, Nowa Wieś i Błota). Mieszczanom chełmińskim przyznano samorząd, który wzrastał wraz z rozwojem gospodarczym i ludnościowym miasta. Władzę zwierzchnią w Chełmnie sprawowała rada złożona z 12 rajców, na czele której stał burmistrz. Z biegiem czasu wytworzył się zwyczaj, że było trzech burmistrzów, pełniących ten urząd na przemian. Organem sądowniczym była ława, której przewodniczył sędzia. Przywilej przyznał mieszczanom korzystne prawo spadkowe, zapewniające stronie żeńskiej i męskiej równe prawa w dziedziczeniu majątku ruchomego i nieruchomego. Zobowiązywał ich także do służby wojskowej tylko w granicach ziemi chełmińskiej. Kapitałne znaczenie miał przywilej dla rozwoju handlu miasta, uwalniając jego mieszkańców od cel i ustanawiając jednolity system monetarny — grzywnę chełmińską (180 g srebra) i miar: długości — pręt (4,35 m) i łokieć (58 cm), objętości (korzec około 40 kg) i powierzchni (łan 16,8 ha). Bogate uposażenie (44 łany) otrzymał również kościół parafialny, który należał do nowo utworzonej w 1243 r. diecezji chełmińskiej.

Po przeniesieniu Chełmna w dzisiejsze miejsce przystąpiono od razu nie tylko do wyznaczenia granic miasta, które dostosowano do topografii terenu, prowadząc je wzdłuż krawędzi stoku wysoczyzny, lecz także w ich obrębie wymierzono rynek, ulice i parcele. Powierzchnia miasta (około 28 ha) pod względem wielkości była nieco mniejsza od Starego i Nowego Miasta Torunia. Najpierw było ono otoczone wałem ziemnym, a po 1267 r. — murem ceglany umocnionym około 30 basztami i wieżami, który od wschodu i zachodu, gdzie brak stromych zboczy, zabezpieczały dodatkowo rowy¹⁵. Wewnątrz murów zaplanowano regularny układ szachownicowy,

oparty na krzyżujących się przy rynku dwóch podstawowych osiach komunikacyjnych — ulice Grudziądzka–Szkolna i Rybacka–Toruńska, które zamykały Bramy Grudziądzka i Toruńska. Poza tym miasto posiadało jeszcze 5 bram: Wodną (Dominikańską), Sukienniczą, Mostową, Magdeburską (Franciszkańską) i Merseburską, z których czynna była jedynie Brama Wodna prowadząca do doliny Wisły. Utworzone układem szachownicowym prostokąty i kwadraty, stanowiące tzw. czterouliczne bloki, były przeznaczone pod zabudowę. Centralny blok o wymiarach 110 x 150 m (1,5 ha) wydzielono na rynek, a przyrynkowy południowo-zachodni blok dla kościoła parafialnego. Bloki przeznaczone pod zabudowę mieszczańską podzielono na działki, których wielkość pierwotna wynosiła 5 prętów szerokości i 10 prętów długości, tj. 21,75 x 43,5 m¹⁶.

Do założonego miasta zaczęło napływać coraz więcej osadników, przede wszystkim z Nadrenii i Westfalii, Turyngii i Saksonii oraz ze Śląska, a dopiero z czasem także ze wsi chełmińskiej. Liczbę mieszkańców Chełmna w XV w. można już szacować na około 4000¹⁷. Europejskie miasta o tej liczbie ludności uważane były za ośrodki średniej wielkości.

Rozwój miasta w pierwszych pięćdziesięciu latach istnienia był hamowany przez zbrojne wyprawy księcia pomorskiego Świętopełka, jak również przez ciągłe toczoną walkę z Prusami. Było ono wówczas ważnym punktem zbiorczym dla krzyżowców, którzy przybywali z pomocą Zakonowi, oraz bazą zaopatrzeniową dla zamków położonych w głębi kraju. Dopiero po stłumieniu ostatniego powstania Prusów w 1283 r. nastąpił szybki rozwój gospodarczy Chełmna.

Podstawą znaczenia średniowiecznego Chełmna był wielki handel tranzytowy, oparty głównie na kontaktach z Polską. Okres ten trwał w życiu miasta jedynie do lat siedemdziesiątych XIV w. Handlowano towarami pochodzącymi z ziem polskich, Rusi i Węgier. Przeważały towary o charakterze masowym — drewno i produkty leśne, zboże, miedź i ołów, lecz także wino, artykuły wschodnie (np. ryż, pieprz, imbir, goździki) i futra. Kupcy chełmińscy, wykorzystując naturalne położenie swego miasta nad wielką spławną rzeką — Wisłą, wcześniej zaczęli uczestniczyć w handlu morskim. Pierwsze wiadomości o kontaktach z Flandrią pochodzą z końca XIII w. Gdy miasta nad Bałtykiem i Morzem Północnym utworzyły związek, zwany Hanzą, dla obrony swych interesów handlowych, miasta państwa krzyżackiego tworzyły osobną grupę pruską, składającą się z sześciu wielkich miast, które od 1347 r. wymieniano w następującej kolejności: Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec i Braniewo. W życiu ogólnohanzeatyckim miasto brało żywy udział w czasach, gdy reprezentował je tam burmistrz Ertmar von Herdecke (1361-1373)¹⁸. Odkąd zabrakło tej wielkiej indywidualności Chełmno przestało uczestniczyć w zjazdach ogólnohanzeatyckich i również w handlu w ramach Hanzy. Wyrazem roli kupiectwa w mieście był dom kompanijny, zwany także Dworem Artusa, podobnie jak w innych miastach hanzeatyckich, który powstał w pierwszej połowie XIV w. Znajdował się w północno-zachodnim rogu Rynku¹⁹. Bractwo kompanijne przetrwało tylko do pierwszej połowy XV w., ginąc wraz ze zmniejszeniem wymiany handlowej kupców chełmińskich. Natomiast dom kompanijny dostał się w ręce cechu kramarskiego. Miasto przegrało z Toruniem, który dzięki dogodniejszemu warunkom naturalnym wysunął się zdecydowanie na pierwsze miejsce w obrocie handlowym z Polską. Tak więc Chełmno z pozycji rywala Torunia spadło w drugiej połowie XIV w. do roli jego słabszego partnera.

Kupcy, którzy bogacili się na tym wielkim handlu, zmonopolizowali także władzę w mieście, opanowując radę miejską, podobnie zresztą jak w Toruniu czy Gdańsku.

Ostatecznie Chełmno wycofało się z grupy hanzeatyckich miast pruskich w pierwszej połowie XV w. Nie bez znaczenia był jednak dla niego targ lokalny i rzemiosło związane z rolniczą okolicą. W 1298 r. miasto otrzymało od Zakonu prawo targowe, a także zezwolenie na budowę domu kupieckiego na rynku oraz ław lub bud kramarzy, szewców, piekarzy, rzeźników i innych rzemieślników. W domu tym tkackie sukna zajmowali 29 ław i 4 komory, sukiennicy, tj. kupcy sukienni — 2 komory oraz kuśnierze 4 stoiska, odgrywał on więc rolę przede wszystkim sukiennic. W Chełmnie działały liczne rzemiosła, wśród których przodującą pozycję zajmowali sukiennicy, a dalsze miejsca przypadły płóciennikom, krawcom i kuśnierzom oraz szewcom. W skład cechu kowali wchodziły pokrewne specjalizacje — ślusarze, złotnicy, konwisarze, płatnerze, szczytnicy, nożownicy, ale też stolarze, paśnicy i rymarze. Rzemiosła spożywcze pracowały jedynie na miejscowe potrzeby. Piwo natomiast mogli warzyć wszyscy obywatele, tj. osoby posiadające prawo miejskie i własny dom. Liczba i rodzaje rzemiosł uprawianych w mieście nie były imponujące, co wskazuje na słaby rozwój produkcji w Chełmnie²⁰.

Po odejściu od handlu międzynarodowego w życiu gospodarczym mieszkańców Chełmna coraz większe znaczenie zaczynały odgrywać rozległe posiadłości ziemskie, choć zdecydowanie najważniejszym źródłem utrzymania stały się one dopiero w następnych stuleciach. W pobliżu miasta jego obywatele mieli w dzierżawie domki z ogródkami warzywnymi i sady. W ogrodach uprawiano chmiel, który był potrzebny przy warzeniu piwa. Wokół Chełmna na nasłonecznionych zboczach znajdowały się starannie pielęgnowane winnice w liczbie około 50. Wino chełmińskie musiało się zaliczać do lepszych gatunków, podobnie jak toruńskie, skoro trafiło na stoły w czasie rokowań polsko-krzyżackich. Bujne łąki pozwalały rozwijać hodowlę bydła, przeznaczonego zresztą głównie na eksport. Wreszcie wskazać należy na gospodarkę leśną. Początkowo mieszczenie mogli korzystać z drewna z lasów bez większych ograniczeń, które wprowadzono dopiero w końcu XIII w.

Wspaniała rozkwit gospodarczy miasta od końca XIII w. ostatecznie przyczynił się do zabudowania ram ukształtowanego już układu przestrzennego. Do końca XIV w. wzniesione zostały monumentalne budowle sakralne²¹. Budowę parafialnego kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny rozpoczęto zapewne około 1280 r., a ukończono w 1320 r. Ta jedna z największych budowli sakralnych w państwie krzyżackim, o specyficznych rozwiązaniach architektonicznych, stała się wzorem dla innych kościołów w ziemi chełmińskiej, a także dla katedry królewskiej. Zakon krzyżacki miał prawo patronatu nad parafią chełmińską, tj. zachował prawo do obsadzania jej księżmi krzyżackimi. W Chełmnie dwa bloki zajmowały klasztory żebrackie. Dominikanie, którzy przybyli już nad Wisłę około 1233 r., ukończyli w trzeciej ćwierci XIV w. budowę klasztoru z kościołem św. Piotra i św. Pawła, zajmując blok w północno-wschodnim rogu miasta. W tym samym czasie w bloku położonym w północno-zachodniej części miasta zbudowali swój klasztor z kościołem św. Jakuba i św. Mikołaja franciszkanie, którzy zostali sprowadzeni do Chełmna w 1258 r. Obok nich pod murem miejskim wzniosły — ukończony około 1300 r. — klasztor i kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty mniszki zakonu cysterskiego (od pierwszej połowy XV w. reguły benedyktyńskiej), przybyłe w 1261 r. Poza tym przy murze obronnym nieopodal Bramy Toruńskiej ulokowany został szpital i skromny jednonawowy kościół Ducha Św., zbudowany z wieżą w 1311 r. Przed Bramą Sukienniczą istniał kościół św. Jerzego ze szpitalem, który spełniał również w średniowieczu funkcję leprozorium, tj. miejsca odosobnienia dla trędowatych. Naprzeciw kościoła Ducha Św., po drugiej stronie ul. Toruńskiej, blisko muru obronnego około połowy XIV w. wybudowana została kaplica św. Marcina. Należała ona do kościoła farnego.

Na Rynku poza wspomnianym domem kupieckim, do którego południowo-wschodniej ściany przystawione były budy kramarskie, stał ratusz (siedziba władz miejskich — burmistrza, rady i ławy), wzniesiony w końcu XIII w.²² Był to skromny budynek o wymiarach 10,10 x 13,20 m, do którego z czasem ze wszystkich stron dostawiono budy kramarskie. W północno-wschodniej stronie Rynku za domem kupieckim rozmieszczone były w czterech szeregach ławy rybne, mięsne, chlebowe i szewskie oraz dwa szeregi bud śledziowych i kramarskich. Natomiast od strony zachodniej ratusza znajdował się basen, który od czasów średniowiecza służył jako rezeruar wody, zwłaszcza dla celów przeciwpożarowych. Ponadto na północ od ratusza zapewne stał pręgierz aż do 1816 r., a także gdzieś na Rynku — słup, na który wciągano kapleusz, aby w ten sposób ogłosić rozpoczęcie targu²³.

Chełmno podzielone na bloki kwadratowe, wyjąwszy północno-południową oś poprzeczną miasta biegnącą przez Rynek, nie zostało nigdy w całości zabudowane. Na terenach bloków przylegających do murów w zachodnio-południowej części miasta znajdowały się ogrody, należące do benedyktynek i franciszkanów. Bloki w północno-wschodnim rogu miasta, w których stał klasztor z kościołem dominikańskim, w znacznej mierze wypełniały ogrody. W innych blokach miasta zapewne na jego obrzeżu znajdowały się także ogrody, jak wskazują księgi czynszów Chełmna²⁴.

W pierwszej połowie XIV w. nastąpił rozwój przedmieść chełmińskich. Poza najstarszym przedmieściem Starym Miastem, od połowy XVI w. zwanym Rybakami, na którym znajdowała się kaplica św. Agnieszki, powstały jeszcze trzy, które rozłożyły się na północny wschód przed Bramą Grudziądzką (Pantkensee) i dalej w kierunku Wisły (Rorgasse, Rorgas) oraz w kierunku południowo-wschodnim (Frobina)²⁵. Dla przedmieść ustanowiony został osobny przedmiejski sąd z sędzią i ławą²⁶.

W przełomowym okresie w życiu gospodarczym Chełmna nastąpiła ważna inicjatywa na polu kulturalnym, która miała wielkie znaczenie dla całego państwa krzyżackiego. Zakon w 1386 r. podjął próbę założenia uniwersytetu w mieście²⁷. W tym celu wystarał się on o akt erekcyjny od papieża Urbana VI (9 II 1386), zezwalający na założenie *studium generale* w Chełmnie. Projekt ten nie doczekał się realizacji, gdyż Zakon znalazł się w trudnej sytuacji międzynarodowej i sprawy kultury zepchnięte zostały na dalszy plan. Kilkadziesiąt lat później już samo miasto podjęło wysiłki, by powołać w swych murach uniwersytet. Burmistrz Jan Sterz i uczonego pisarz Konrad Bitschin uzyskali nawet akt fundacyjny 26 XII 1434 r. od ówczesnego cesarza rzymskiego Zygmunta Luksemburskiego, który pozwalał na otwarcie uniwersytetu w mieście, do czego jednak nie doszło ze względu na jego trudną sytuację ekonomiczną i brak na ten cel wsparcia finansowego ze strony stanów pruskich.

Po klęsce Zakonu pod Grunwaldem w 1410 r. miasto poddało się królowi polskiemu i złożyło mu hołd, ale po zwinięciu oblężenia Malborka przez wojsko polskie (19 IX 1410) wróciło ono pod zwierzchnictwo krzyżackie. Po I pokoju toruńskim (1 II 1411) wzrastała niechęć społeczeństwa państwa pruskiego do władzy krzyżackiej. Złożyły się na to trudności gospodarcze, pogłębiane dalszymi wojnami z Polską aż do pokoju zawartego w Brześciu Kujawskim (31 XII 1435). Ziemia chełmińska, najzamożniejsza ziemia państwa krzyżackiego, z dwoma najstarszymi wielkimi miastami krzyżackimi, Chełmniem i Toruniem, posiadająca zamożne i świadome swych celów rycerstwo, odgrywała główną rolę w ruchu opozycyjnym całych Prus skierowanym przeciw Zakonowi. Chełmno zasłużyło się szczególnie aktywną działalnością, przy czym na wszystkich zjazdach lub w dokumentach występowało zawsze na pierwszym miejscu jako „głowa” miast pruskich. W związku ze wzmagającym się bezprawiem władz zakonnych (np. w 1437 r. zakwestionowały one rycerstwu ziemi chełmińskiej moc obowiązującą przywileju chełmińskiego) stany państwa krzyżackiego postanowiły w 1440 r. zjednoczyć się w obronie praw i przywilejów w konfederacji pod nazwą Związek Pruski. Ważną rolę w powołaniu tego związku odegrało Chełmno, gdyż ono wysyłało zaproszenia na zjazdy stanów, tu spotykali się także związkowcy na naradach i zjazdach.

Chełmno przyłączyło się do powstania przeciw zakonowi krzyżackiemu, które wybuchło w Toruniu dnia 6 II 1454 r. i dało początek wojnie trzynastoletniej (1454–1466), jej celem było przyłączenie Pomorza Wschodniego z ziemią chełmińską do Polski. Chełmno ponosiło także w miarę swych możliwości wydatki na nią aż do 1457 r., gdy podstępnie zostało zajęte przez dowódcę zaciężnych krzyżackich — Czecha Bernarda Szumborskiego, w którego rękach pozostało aż do jego śmierci w 1470 r., a następnie — zaciężnych — do 1479 r., kiedy ostatecznie wróciło pod władzę króla polskiego. W czasie okupacji Szumborski i jego zaciężni prowadzili twarde rządy, nie licząc się zupełnie z samorządem miasta. Chełmno popadło w ruinę i spadło do roli mniejszego miasta. Przestało być także siedzibą sądu najwyższego dla miast lokowanych na prawie chełmińskim. Przemieścia, poza Rybakami, uległy zniszczeniu, a winnice spustoszeniu.

W tej trudnej sytuacji pod okupacją zaciężnych miasto nie zaprzestało zabiegów o otwarcie wyższego zakładu szkolnego. Rezultatem tych starań było założenie w 1473 r. *studium particulare*²⁸. Szkołę prowadziło zgromadzenie Braci Wspólnego Życia (*Fratres Communis Vitae*), którzy przybyli ze Zwolle w Holandii. Propagowali oni nowy model religijności zwanej *devotio moderna* (tj. nowa pobożność). Był to nowy kierunek duchowości chrześcijańskiej, skierowany przeciw sformalizowanym formom pobożności, tak charakterystycznym dla schyłku średniowiecza. Przypuszcza się, że w placówce Braci Wspólnego Życia kształcił się Mikołaj Kopernik przed udaniem się na studia do Krakowa w 1491 r. Bracia Wspólnego Życia zajmowali teren w obrębie bloku ograniczonego dzisiejszymi ulicami: Szkolną, Franciszkańską, Biskupią i Klasztorną, w którym znajdowały się ich domy, konwikty i szkoła (przy ul. Szkolnej).

W roku 1505 król Aleksander Jagiellończyk darował na własność biskupom chełmińskim Chełmno wraz ze starostwami w Starogrodzie i Papowie Biskupim. Fakt ten przyczynił się do ostatecznego utrwalenia rangi Chełmna jako mniejszego miasta zależnego od zwierzchników duchownych. W zachowanych księgach miejskich nieraz spotykamy się ze skargami mieszczan na biskupów, na rzecz których byli zmuszani często do dodatkowych obciążeń finansowych, jak też byli ograniczani przez nich w prawach samorządu miejskiego²⁹.

Chełmno przeżywało w XVI i w początkach XVII w., podobnie jak całe Prusy Królewskie, rozwój gospodarczy³⁰. Znalazło to wyraz w zewnętrznym wyglądzie miasta. W latach 1567–1572 przebudowany został ratusz w stylu renesansowym, wyróżniający się przez swe elementy dekoracyjno-architektoniczne — jak pisze Eugeniusz Gąsiorowski — manierystyczną swobodą³¹. Wieżę ratuszową z zegarem ukończono w 1596 r. Poza tym zbudowano wiele mieszczańskich kamienic w stylu renesanso-

wym, np. Cywińskich w Rynku. W 1563 r. król Zygmunt August wydał zgodę na wykorzystanie akcyzy na naprawę murów miejskich, które dzięki temu zostały podwyższone do obecnej wysokości. Podobnymi cechami architektonicznymi co ratusz wyróżniają się kaplice: grobowa rodziny Niemojewskich ufundowana w 1560 r. przez Jana Niemojewskiego, kasztelana chełmińskiego, ale ukończona dopiero w 1620 r., oraz w tym samym roku przy Bramie Grudziądzkiej, zwanej „Bramką”, poświęcona Matce Boskiej Bolesnej³². Kościół benedyktynek także uległ przebudowie (portal) w czasie, gdy księżną klasztoru była Magdalena Mortęska (1579–1631), pochodząca z pomorskiej rodziny senatorskiej.

W połowie XVI w. ruch reformacyjny ogarnął Chełmno, podobnie jak inne miasta pruskie. Do rozszerzenia się luteranizmu w mieście przyczynił się także rektor powołanego w 1554 r. gimnazjum humanistycznego, Jan Hoppe z Uniwersytetu Królewskiego³³. Gimnazjum to, mimo szybkiego rozwoju dzięki zgromadzonej doborowej kadrze nauczycielskiej, upadło, gdy rektor szkoły został usunięty przez biskupa chełmińskiego Jana Lubodzieskiego.

Gdy biskupem chełmińskim został Piotr Kostka (1574–1595), jako zwierzchnik miasta rozporządzeniem z 1580 r. nakazał mieszczanom powrócić do katolicyzmu albo je opuścić. Chełmno było zbyt słabe, by przeciwstawić się woli biskupa. Po opuszczeniu miasta przez protestantów, którzy byli najczęściej Niemcami, bezwzględna przewaga zdobyli Polacy. Stało się ono odtąd jednym z najbardziej spolonizowanych ośrodków miejskich w ziemi chełmińskiej³⁴.

Pod koniec XVI w. nastąpiła reforma władz miejskich Chełmna, do czego przyczynili się właściciele miasta. Powołany został nowy organ władz miejskich, podobnie jak w innych miastach pruskich, np. w Toruniu, tzw. trzeci ordynek, a w jego skład wchodziło 10 przedstawicieli pospólstwa. Obok tego istniał pierwszy ordynek (rada) i drugi ordynek (ława). Biskup w 1589 r. ustanowił dla miasta nowy wilkierz tzw. reformowany, który w 1590 r. przetłumaczony został na język polski³⁵.

W końcu XV w. mieszczaństwo chełmińskie wkroczyło na drogę agraryzacji życia miejskiego. Chełmno dysponowało ogromnymi posiadłościami ziemskimi, które dotychczas nie były w pełni wykorzystane. Postanowiono w 1599 r. podzielić między mieszczan tereny położone najbliżej miasta³⁶. Po raz pierwszy doszło do takiego podziału w 1602 r. Podział ten, nazywany elokacją, był powtarzany co 50 lat, aż do 1756 r. W ten sposób powstały folwarki i ogrody. Celem elokacji było zapewnienie właścicielom domów w mieście środków na ich konserwację, remonty i budowę.

W XVII w. miasto coraz bardziej popadało w ruinę, którą spowodowały wojny polsko-szwedzkie (1626–1629/1635 i 1655–1660) i grasujące epidemie. W 1626 r. zwierzchnik miasta biskup Jakub Zadzik (1624–1635) wydał ordynację, w której stwierdził, że za „bytnością naszą w Chełmnie obaczyliśmy wielką dezolację [tj. spustoszenie] miasta tego, a jakośmy zrozumieli od sług naszych, że osobliwie dla dwóch przyczyn to miasto niszczeje. Jedną, że nie budują się, ani też nie poprawiają domów swych, *privati cives* [tj. indywidualni obywatele]. A druga, że jeden mieszczanin po kilka domów trzymając, lada człowiekiem luźnym osadziwszy, o budynek i ozdobę onego domu nie dba, byle jeno wymieniony dla niego trzymał, i pożytek brał z nich”³⁷. Wiadomo też, że w 1690 r. w obrębie murów było sporo pustych działek, które porastały zbożem. Wiek XVII podkopał dobrobyt mieszkańców Chełmna. W 1693 r. król Jan III Sobieski potwierdził wszystkie dotychczasowe przywileje miasta, ponieważ podupadło „z powodu swojej ruiny, w którą wpedzone częściowo przez niesprawiedliwosci czasów, częściowo przez wojnę szwedzką”³⁸. Zubożenie i wyniszczenie Chełmna zmusiło jego zwierzchnika biskupa Jana Małachowskiego (1676–1681) do wydania zgody na osiedlenie się w nim protestantów. W jego murach osiedlili się także Szkoci wypędzeni ze swojego kraju z powodu wyznania religii katolickiej. Okazali się bardzo ruchliwymi i energicznymi mieszkańcami, odgrywając czołową rolę w mieście, zwłaszcza rodziny Forbesów, Czatterów i Smithów³⁹.

Wiek XVIII nie był w dziejach Chełmna okresem korzystnym, podobnie jak i w większości miast chylącej się ku upadkowi Rzeczypospolitej szlacheckiej. Wielka zaraza szalejąca w czasie wojny północnej (1701–1721) spowodowała ubytek ludności miasta. Najcięższy okazał się rok 1710, gdy zmarło około 800 mieszkańców. Plagą były też ciągłe przemarsze oddziałów wojsk polskich i obcych oraz ściągane przez nich kontrybucje. Szczególnie ujemnie wpłynęła na miasto wojna siedmioletnia (1756–1763), w której Rosja walczyła z królem pruskim Fryderykiem II Wielkim (1740–1786).

Mimo niesprzyjających okoliczności dla rozwoju szkolnictwa miasto zdobyło się na wysiłek organizacyjny i finansowy, powołując w 1692 r. gimnazjum, nazywane Akademią Chełmińską (*Academia Culmensis*), które powoływało się na przywilej papieski z 1386 r., jak dowodzi napis w otoku pieczęci szkoły (*Sigillum Antiquissimae Academiae Culmensis Filiae Bononiensis*). Działało ono w budynku przy ul. Szkolnej⁴⁰. Gimnazjum zarządzali księża Zgromadzenia Misjonarzy św. Wincentego a Paulo (lazaryści), misjonarze, którzy przybyli do Chełmna w 1676 r. Nauczycielami byli także profesorowie z Krakowa, np. znany kompozytor Grzegorz Gerwazy Gorczycki (1692–1694). W 1756 r. Akademia podporządkowała się naukowo i organizacyjnie Uniwersytetowi Krakowskiemu, stając się jego 31 kolonią akademicką. Rządy księży misjonarzy ustały, natomiast objął je rektor, desygnowany przez senat Uniwersytetu spośród pięciu profesorów wysyłanych co 3–4 lata do Chełmna. W ciągu lat 1756–1779, gdy gimnazjum chełmińskie było kolonią Uniwersytetu Krakowskiego, przewinęło się przez nie 33 profesorów krakowskich. Program nauczania szkoły w tym czasie został rozbudowany o uniwersytecki kurs filozofii i prawa. Akademia przyciągała przede wszystkim młodzież katolicką z Prus Królewskich. Istniała ona wprawdzie ostatecznie do 1818 r., ale po 1779 r., gdy rozporządzeniem władz pruskich profesorowie zmuszeni zostali do opuszczenia miasta, straciła na znaczeniu.

Księża misjonarze przejęli także pod swoje rządy seminarium duchowne, istniejące w Chełmnie od 1651 r. Wzniesli oni okazały dom zakonny, mieszczący również seminarium, przy ul. Toruńskiej 3. Natomiast siostry ze Zgromadzenia Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo, zwane szarytkami, osiadły w Chełmnie w 1694 r. i w 1702 r. uzyskały dom zakonny i szpital przy obecnej ul. 22 Stycznia 4. W czasie pierwszego rozbioru państwa polskiego Chełmno wraz z Prusami Królewskimi, z wyjątkiem Torunia i Gdańska, zagarnięte zostały przez państwo pruskie. Do miasta przybyła komisja pruska w dniu 23 IX 1772 r., zajmując je w imieniu króla Fryderyka II Wielkiego, któremu reprezentanci Chełmna z kolei złożyli hołd w dniu 27 września na zamku malborskim. Miasto liczyło wtedy około 1600 mieszkańców. W obrębie jego murów było ogółem 231 domów, przy czym 129 domów zajmowało całe parcele, a 102 — tylko półparcele. Poza tym mieszkańcy posiadali 25 stodół, 145 stajni, 4 spichlerze i 1 koński młyn. Na przedmieściu Rybaki znajdowały się 24 domy.

Rządy pruskie na zajętych terytorium rozpoczęły się od zburzenia całego dotychczasowego ustroju, funkcjonującego od wieków. Chełmno przestało być odtąd miastem biskupim. Dawne podziały administracyjne zostały całkowicie zmienione. Prusy Królewskie — nieco rozszerzone o powiaty nadnoteckie, a na prawym brzegu

Wisły o Kwidzyn, Susz i Prabuty — stanowiły prowincję pod nazwą Prusy Zachodnie. W skład tej jednostki administracyjnej wszedł utworzony powiat z siedzibą w Chełmnie.

Początkowo król pruski planował podnieść Chełmno pod względem gospodarczym, aby stało się ono konkurentem dla Torunia, który jeszcze pozostał pod władzą Polski do drugiego rozbioru (1793). Powstały zakłady przemysłowe, jak manufaktura sukienna i browar, produkujący gatunek piwa angielskiego na zbyt na rynku polskim⁴¹. Dla sprowadzonych do pracy w manufakturze niemieckich kolonistów zostały zbudowane jednolite domy w stylu klasycystycznym przy ul. 22 Stycznia. Poza tym w Chełmnie w 1776 r. powstała szkoła kadetów dla synów szlacheckich z dawnych Prus Królewskich, w gmachach zbudowanych przy tej ulicy. W 1890 r. została przeniesiona do Koszalina. Miasto stało się także siedzibą garnizonu (regiment fizylierów)⁴².

Chełmno w końcu 1804 r. liczyło już 3717 mieszkańców i miało 284 domy mieszkalne, w tym 193 domy pobudowane na terenie całych działek i 91 — na półdziałkach. Poza tym było 30 stodół, 166 stajni, 8 spichlerzy i 2 końskie młyny. Na Rybakach zaś liczba domów wzrosła do 46.

Ważna rola w utrwalaniu porządku władzy w państwie pruskim przypadła Kościółowi ewangelickiemu, dlatego Fryderyk II Wielki szczególną opieką otoczył protestantów przybyłych także do Chełmna. Najpierw nabożeństwa ich odbywały się w dawnym Dworze Artusa (Giełdzie), a następnie został dla nich wybudowany w 1782 r. kościół przy ul. 22 Stycznia, po użyciu cegieł z rozebranego na Ryunku domu kupieckiego (zwanego kościołem angielskim w XVIII w.) w 1779 r.

W czasie insurekcji kościuszkowskiej w październiku 1794 r. Chełmno znalazło się w obszarze działania oddziałów polskich, które dwukrotnie wkroczyły do miasta. W latach 1807–1815 weszło ono w skład Księstwa Warszawskiego. Był to jednak za krótki okres, by mógł pozostawić na trwałe ślady nowych przemian, choć z większych budowli publicznych, które wówczas wzniesiono, należy wymienić Arsenał z 1811 r. (al. 3 Maja). Obraz miasta z tego czasu odmalował nam Julian Ursyn Niemcewicz: „domy wprawdzie murowane, lecz małe i przez mieszkańców ubogich zajęte. Fryderyk II powziął był upodobanie do Chełmna, wystawił gmach obszerny na umieszczenie w nim szkoły rycerskiej, postawił całą ulicę i osadził ją rzemieślnikami. Nie zakwitło jednak za jego czasów; dziś dla wojennych okoliczności kwitnąć nie może”⁴³.

Po Kongresie Wiedeńskim (1815) miasto wróciło pod zabór pruski na 105 lat, aż do 1920 r. W tym czasie systematycznie powiększała się liczba mieszkańców (1823 r. — 4414 mieszk.; 1861 r. — 7287; 1890 r. — 9762; 1910 r. — 11 718). Spośród nich co najmniej 55–60% stanowili Polacy. Ludności katolickiej było więcej niż wyznania ewangelickiego (1816 r. — 2656 katolików i 848 ewangelików; 1885 r. — 5621 i 3819; 1910 r. — 7647 i 3798).

Ludności żydowskiej, która osiedliła się w mieście na początku XIX w., przybywało pomalutka acz systematycznie (1816 r. — 42 osoby; 1852 r. — 520; 1885 r. — 516; 1895 r. — 463; 1905 r. — 284; 1910 r. — 248)⁴⁴. Gmina żydowska wybudowała synagogę przy ul. Poprzecznej dopiero w 1842 r.

Władze pruskie dokonały kasacji poszczególnych klasztorów katolickich. W 1821 r. został zlikwidowany klasztor benedyktynek, a w następnej kolejności w 1829 r. — dominikanów. Już w 1806 r. siostry miłosierdzia otrzymały we władanie klasztor i kościół franciszkański, który pierwszy uległ kasacji, by w 1821 r. zamienić go na zabudowania po benedyktynekach dla szpitala i zakładu opiekuńczego oraz szkoły dla dziewcząt⁴⁵. Zabudowania klasztorne dominikanów strawił pożar w 1830 r., a franciszkanów zostały rozebrane, jak również szpitalne przy kościele Duchy Św. Wreszcie władze pruskie oddały kościół poddominikański gminie ewangelickiej w 1829 r., który przez nią został dla jej celów zaadaptowany w 1841 r. i dwukrotnie odnawiany w 1882 i 1892 r. Ponadto w 1880 r. w. zbudowany został w stylu neomańskim kościół garnizonowy przy ul. Duchy Św. obok Kasyna Oficerskiego.

Chełmno w ciągu ponad stu lat aż do 1920 r. doczekało się rozwoju cywilizacyjnego na skalę swej wielkości i liczby ludności, co było też wynikiem wyraźnej ekonomicznej stabilizacji⁴⁶. Żyłono przede wszystkim z obsługi swego rolniczego zaplecza, zwłaszcza od drugiej połowy XIX w. handel, rzemiosło i niewielkie zakłady przemysłowe coraz bardziej były nastawione na zaspokojenie potrzeb wsi. Natomiast odsunięcie miasta od głównych szlaków komunikacyjnych było czynnikiem niekorzystnym dla jego rozwoju. Nie mogło naprawić tego stanu lokalne połączenie z linią kolejową Malbork–Toruń, przez odgałęzienie z Kornatowa w 1883 r., oraz z Unisławem w 1902 r. Nie miało ono także dogodnych połączeń drogowych, zwłaszcza mostu przez Wisłę, lecz tylko przeprawę promową. Wraz z uruchomieniem linii kolejowej wzniesiony został dworzec drewniany, a później na jego miejscu murowany w 1905 r.

Momentem wpływającym korzystnie na rozwój miasta było usytuowanie w nim władz powiatowych, jak również ciągłe rozbudowywanie garnizonu. Skutkiem uznania Chełmna za ważny strategicznie punkt militarny w linii umocnień nad Wisłą była budowa fortyfikacji w latach 1901–1909, która miała zabezpieczyć potencjalną przeprawę w łuku Wisły na wypadek wojny. Chełmno zostało ogłoszone twierdzą dnia 4 VI 1910 r.⁴⁷

Rozwój przestrzenny miasta rozpoczął się z uporządkowaniem szlaków dojazdów. Z tego względu zostały rozebrane w latach 1860–1870 bramy miejskie poza Bramą Grudziądzką, która była jednocześnie miejscem kultu Matki Boskiej Chełmińskiej. Zasypane zostały rowy miejskie od zachodu i wschodu miasta. Urządcono także od wylotu ul. Rybackiej aż do ul. Wodnej promenadę (stare planty) z bitą drogą (ul. Kamionką) w kierunku Wisły, a w następnej kolejności promenadę (nowe planty) ciągnącą się od Bramy Grudziądzkiej wzdłuż murów aż do zbocza wysoczyzny. Natomiast w przeciwnym kierunku od tej Bramy wzdłuż murów znajdował się cmentarz ewangelicki, do którego przylegał cmentarz żydowski. Gdy przestano w 1815 r. pochówków przy farze, powstał cmentarz katolicki na zewnętrzny muru miejskiego, na prawo od Bramy Toruńskiej.

Zabudowa miasta o charakterze nieperyperyjnym tak mieszkalnym, jak i publicznym rozwijała się od połowy XIX w. przede wszystkim w kierunku wschodnim, w stronę dworca kolejowego. Powstawało tu jakby drugie centrum administracyjne i handlowe, obejmujące ulice Dworcową, 3 Maja, Tadeusza Kościuszki, Młyńską, Polną i Parkową oraz pl. Wolności (Hanzy) od wiosny do jesieni pięknie ukwiecony trawnikiem. Pobudowano tu także gmachy, służące celom publicznym. Za Bramą Grudziądzką w 1871 r. urząd starosty (*Landratsamt*) otrzymał nowy gmach, którego siedziba najpierw znajdowała się przy ul. Franciszkańskiej 4. Ponadto obok niego wzniesiono gmach banku powiatowego (1917). Na pl. Wolności znajdowały się urzędy dróg wodnych i finansowy. W sąsiedztwie przy ul. Słowackiego była restauracja Aleksandra Romilla z dużym ogrodem i sceną oraz strzelnicą. Na południe od ul. Dworcowej, przy ówczesnej ul. Roona (al. 3 Maja) zbudowano w 1863 r. kompleks koszar

dla piechoty, a koszary artyleryjskie urządzono na przełomie XIX i XX w. na zachód od murów miasta. Dalej od dworca kolejowego, po przeciwnej jego stronie, działała od 1864 r. założona przez R. Petersa największa fabryka w Chełmnie, produkująca maszyny rolnicze. Natomiast z tyłu dworca na prawo znajdowała się przy ul. Polnej cegielnia zbudowana przez Fritza Kieperta w 1882 r.

Władze miejskie podejmowały znaczne przedsięwzięcia budowlane, oddając do użytku w 1890 r. nowoczesną rzeźnię przy ul. Toruńskiej. Przy tej ulicy w 1914 r. ukończony został — także dzięki miastu — szpital powiatowy, przy czym w Chełmnie istniał już szpital sióstr miłosierdzia i lazaret wojskowy (przy ul. Parkowej do 1922 r.).

W obrębie dawnych murów, które jedynie w niewielkiej mierze uległy rozebraniu (między ulicami Rybacką a Rynkową i Grudziądzką a 22 Stycznia oraz przy wjeździe do miasta od al. 3 Maja), zostały odbudowane domy, przebudowane czy na nowo zbudowane, co w szczególności widoczne jest na Rynku oraz na ulicy Grudziądzkiej. Przyczyniło się to niewątpliwie w części do zniszczenia dawnej zabudowy⁴⁸. Liczba domów mieszkalnych w mieście od 1816 do 1920 r. prawie się podwoiła, wzrastając do 688. Tu znajdowały się także gmachy urzędowe, jak przy ul. Toruńskiej — w przebudowanym domu księży misjonarzy w 1828 r. — urząd sądowy (*Amtsgericht*), na Rynku poczta od 1883/1884 r. Wcześniej poczta mieściła się w budynku przy ul. Biskupiej 5. W mieście ulokowane były także drobne zakłady przemysłowe. Do ważniejszych z nich zaliczyć należy np. w jego części zachodniej browar, którego właścicielem stało się w 1897 r. Towarzystwo Akcyjne Browary Chełmińskie pod firmą „Höcherbräu”⁴⁹.

Przedmieście Rybaki rozwijało się pod względem przestrzennym w kierunku wschodnim wzdłuż ul. Kilińskiego. Jego zabudowa także w znacznej mierze uległa przekształceniom w pierwszej połowie XIX w. Rozebrana została tam między 1796 a 1820 r. kaplica św. Agnieszki, która odnowiona została w końcu XVI w.

Inwestycje sanitarno-higieniczne miasto rozpoczęło od założenia pierwszego wodociągu w 1842 r., który był następnie rozbudowywany, dzięki wybudowaniu wieży ciśnieniowej na Rynku w 1869 r., a następnie nowej wieży przy ul. Dominikańskiej. Przy ul. Kilińskiego powstał zakład wodociągowy ze studnią artezyjską oraz w 1867 r. oddano do użytku gazownię, której rozbudowa nastąpiła w 1914 r. Po uruchomieniu gazowni na ulicach pojawiły się także latarnie oświetlane gazem. Natomiast budowa sieci kanalizacyjnej ze względu na położenie miasta została przeprowadzona dopiero w latach 1910–1912. Magistrat wydał w 1853 r. ostre przepisy dotyczące zachowania porządku na ulicach miasta (*Straßen-Ordnung für die Stadt Culm*).

Na południe od miasta, w dolinie Browiny, powstały obiekty rekreacyjne i pod koniec XIX w. park, nazwany po 1920 r. imieniem Słowackiego.

Chełmno w całym okresie pruskim odgrywało ważną rolę jako ośrodek szkolnictwa⁵⁰. Poza szkołami elementarnymi, gdyż w Prusach od 1825 r. istniał obowiązek szkolny, działały wyższe zakłady szkolne. W 1837 r. otwarte zostało w dawnym budynku klasztornym szarytek przy ul. 22 Stycznia Królewskie Gimnazjum Katolickie, które następnie w 1865 r. przeniosło się do nowo zbudowanego gmachu przy ul. Dominikańskiej. Położony obok odrestaurowany po francuszczyńskich kościół stał się w 1868 r. kościołem gimnazjalnym. Szkoła ta wyróżniała się wysokim poziomem nauczania. Wśród uczniów gimnazjum przeważali Polacy. Wielu z nich odegrało później ważną rolę w życiu naukowym, jak np. chirurg Ludwik Rydygier, późniejszy profesor we Lwowie i Krakowie, który w swej klinice przy ul. Dworcowej 9 przeprowadził jedną z pierwszych na świecie operacji resekcji żołądka (16 XI 1880 r.), czy zasłużony historyk Pomorza ks. Stanisław Kujot, długoletni prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. W ruchu patriotycznym, broniąc polskość na Pomorzu, działali m.in. Ignacy i Mieczysław Łyskowsy, Emil i Leon Czarlińscy, Antoni Donimirski. Część uczniów wybierała stan duchowny i dla nich utworzony został w 1900 r. konwikt *Collegium Albertinum*, naprzeciw gmachu gimnazjum. Wkład gimnazjum, jego nauczycieli i absolwentów, do kultury na Pomorzu był ogromny, także przygotowywało ono bowiem wykształcone kadry dla administracji w odrodzonej Polsce. Pierwszym wojewodą pomorskim w 1920 r. został jego absolwent dr Stefan Łaszewski. W gimnazjum kształciły się również wybitne postaci w dziejach Niemiec, jak np. przewodniczący Partii Socjaldemokratycznej Niemiec po drugiej wojnie światowej Kurt Schumacher (1895–1952).

Poza tym istniało także gimnazjum realne od 1879 r., w którym w wyniku zmian w 1900 r., przeprowadzono egzaminy dojrzałości. Znajdowało się ono najpierw na ul. Szkolnej, a od 1911 r. w nowo zbudowanym gmachu przy ul. Kościuszki.

Natomiast dziewczęta na średnim poziomie kształciły się do 1878 r. u szarytek. Dopiero w 1910 r. została założona Miejska Wyższa Szkoła Dziewcząt, odpowiadająca poziomem szkole realnej, która z czasem przekształciła się w liceum. Umieszczono ją w gmachu dawnej Akademii Chełmińskiej.

W okresie wzmoczonej germanizacji przez pruskiego zaborcę Chełmno wyrosło na centrum polskiego życia narodowego, zanim nie straciło tej pozycji w latach sześćdziesiątych na rzecz Torunia. Mieszkańcy Chełmna żywo zareagowali na wydalenie Wiosny Ludów⁵¹. W 1848 r. powstał Tymczasowy Komitet Narodowy, na czele którego stanął ziemianin z Piątkowa, Natalis Sulerzyski. Liczne aresztowania spowodowały jednak jego likwidację. W tej atmosferze zaczęło się ukazywać pierwsze polskie czasopismo na Pomorzu „Szkółka Narodowa”, następnie pod nazwą „Szkoła Narodowa”. Od 1850 r. wychodziła gazeta „Nadwiślanin”. Dla rozwoju piśmiennictwa w Chełmnie zasłużyły się działające w nim drukarnie Józefa Gólkowskiego, Ignacego Danielewskiego, Józefa Chociszewskiego, a zwłaszcza — Walentego Fiałka (1852–1932), ich właściele byli jednocześnie wybitnymi wydawcami.

Powstanie styczniowe (1863–1864) rozbudziło ponownie nastroje patriotyczne wśród uczniów gimnazjum. Wielu z nich pospieszyło walczyć w powstaniu na terenie Kongresówki. Władze pruskie ostro występowały przeciw postawie patriotycznej młodzieży gimnazjum chełmińskiego, spośród których sześciu uczniów zostało skazanych 15 X 1863 r. w procesie sądowym na trzy dni więzienia za rzekomy udział w tajnej organizacji. Organizacje filomackie w gimnazjum o charakterze samokształceniowym zaczęły działać na nowo na przełomie XIX i XX w. Po wykryciu ich przez pruskie władze uczniowie w liczbie 38 (w tym 16 absolwentów) stanęli przed sądem w Toruniu w 1901 r., a 11 spośród nich zostało skazanych na 3 tygodnie aresztu, natomiast wszyscy inni, którym udowodniono udział w organizacji, zostali relegowani z gimnazjum.

Kłęska Niemiec w pierwszej wojnie światowej przyniosła nadzieję na odrodzenie państwa polskiego i powrót Chełmna wraz z całym Pomorzem w jego granice. Mocą traktatu wersalskiego z dnia 28 VI 1919 ziemia chełmińska wraz z większą częścią Pomorza Gdańskiego przypadła Polsce. Ostatecznie miasto przejęły władze polskie w dniu 22 I 1920 r., do czego przygotowywały się od dawna⁵². W tym dniu po południu wkroczyły do miasta pierwsze oddziały polskie pod dowództwem pułkownika Januszajtisa. Natomiast generał Józef Haller został uroczystie powitany 29 stycznia.

Okres dwudziestolecia międzywojennego nie okazał się zbyt pomyślny dla miasta⁵³. Liczba jego mieszkańców wahała się między 10 425 a 13 500 w 1939 r. Zmniejszyła się ona po 1920 r., gdyż nastąpił znaczny odpływ ludności pochodzenia niemieckiego i żydowskiego do Niemiec. Pozostała grupa Niemców liczyła 648 osób w 1936 r. Społeczność żydowska zmniejszyła się w 1931 r. do 47 osób i należała do gminy wyznaniowej w Grudziądzu⁵⁴. Jednak nagła emigracja dużej części ludności niemieckiej (kupców, handlowców, przemysłowców, urzędników, nauczycieli, przedstawicieli wolnych zawodów i robotników), a z nią także odpływ kapitału, wpłynęły niewątpliwie ujemnie z punktu widzenia gospodarczego na rozwój miasta.

Nie przyczyniło się to — naturalnie — do wzrostu tak potrzebnych przede wszystkim inwestycji przemysłowych, na co miało wpływ także oddalenie od ważnych arterii komunikacyjnych. Natomiast siedziba powiatu w mieście była czynnikiem korzystnie oddziaływającym na jego życie. W dalszym ciągu w Chełmnie przeważał przemysł drobny o charakterze rolno-spożywczym. Większymi zakładami były dawna fabryka Petersa przejęta obecnie przez Pomorską Fabrykę Maszyn Rolniczych „Unia”, która około 1925 r. zatrudniała ponad 250 robotników, i fabryka drutu, założona jeszcze przed 1920 r. przez Friedricha Hutha przy ul. 22 Stycznia i Poprzecznej, Browary Chełmińskie (Towarzystwo Akcyjne), które po pożarze w 1931 r. nie zostały jednak odbudowane, i cegielnia Kieperta. Wszystkie zakłady przemysłowe zatrudniały 874 robotników. Poza tym działały w mieście warsztaty rzemieślnicze na potrzeby miasta i powiatu, których liczba dochodziła w okresie międzywojennym do 243. Niewielki przemysł i drobne warsztaty rzemieślnicze nie mogły zapewnić pracy wszystkim potrzebującym jej mieszkańcom Chełmna. W okresie wielkiego kryzysu liczba bezrobotnych i ich rodzin dochodziła do 3000.

W latach 1920–1939 nastąpił niewielki rozwój przestrzenny miasta. Nie można mówić o wzmocnieniu ruchu budowlanym w obrębie starego miasta, jak również w południowo-wschodniej części największej dzielnicy. Wzniesiono tu tylko kilka budynków mieszkalnych. Poszerzono al. 3 Maja, dzięki czemu stała się ona główną arterią miasta. Przy niej przed koszarami urządzono także planty po wzmocnieniu zbocza od strony doliny Browiny. Dalej na południe miasta w tej dolinie uporządkowano park Słowackiego i urządzono obiekty sportowe.

Magistrat podejmował liczne przedsięwzięcia komunalne: zbudowano nową stację filtrów przy ul. Kilińskiego (1929), powiększono i zmodernizowano sieć wodociągową oraz gazownię (1924), powstał Miejski Zakład Elektryfikacyjny po podłączeniu miasta do Elektrowni Krajowej w Gródku (1925). W mieście działały dalej trzy szpitale: powiatowy i wojskowy (od 1922 r.) i sióstr miłosierdzia.

W okresie międzywojennym Chełmno było żywym ośrodkiem kultury, znany z swej działalności społecznej. Istniały dwa gimnazja: męskie, kontynuujące tradycje dawnego gimnazjum klasycznego, noszące nazwę Kazimierza Jagiellończyka, przy ul. Dominikańskiej, oraz żeńskie utworzone w 1921 r. przy ul. Tadeusza Kościuszki. Poza tym działała tu do 1926 r. szkoła kadetów.

W 1929 r. przybyli ojcowie pallotyni i po wykupieniu restauracji i strzelnicy w 1930 r. założyli swój dom przy ul. Dworcowej. Dwa lata później utworzyli tu także małe seminarium duchowne. W 1934 r. przejęli w użytkowanie ewangelicki dotąd kościół garnizonowy. Wcześniej zjawily się w Chełmnie siostry misjonarki Św. Rodziny, które dla swego zakonnego domu zakupiły w 1922 r. budynek przy ul. W. Łożyńskiego. Opiekowały się także internatem dziewcząt z kresów wschodnich przy ul. Parkowej 7.

Przedmieście Rybaki, przede wszystkim jego niżej położona część, zostało zabezpieczone przed falą powodziową przez wzniesione w 1928 r. wały przeciwpowodziowe.

Po ataku Trzeciej Rzeszy na Polskę wojska niemieckie wkroczyły do Chełmna dnia 5 IX 1939 r. Chełmno, pozostając miastem powiatowym, wchodziło w skład tzw. Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Miasto wraz z tym okręgiem włączono zostało do Trzeciej Rzeszy⁵⁵. Okupant od razu rozpoczął akcje fizycznego wyniszczania ludności polskiej i żydowskiej. Zburzona została synagoga. Największe miejsce kaźni w okolicy Chełmna, w którym hitlerowcy dokonali masowych egzekucji, znajduje się koło wsi Klamry (4 km na północ od miasta). Wymordowano tam około 2000 Polaków. W ramach bezwzględnej germanizacji pozbawiono także majątków i warsztatów pracy znaczną część ludności. Na miejsce wysiedlonej polskiej ludności przybyli osadnicy niemieccy (około 3000), ale także część tych, którzy po 1920 r. optowali na rzecz Niemiec. W tym czasie nie nastąpił rozwój przestrzenny miasta, jak również ustał w nim w zasadzie ruch budowlany. W garnizonie stacjonowały jednostki Wehrmachtu liczące ponad 5000 żołnierzy.

Po zwycięskiej ofensywie II Frontu Białoruskiego Armii Radzieckiej w dniu 27 I 1945 r. jego pierwsze oddziały wkroczyły do Chełmna. Właściwie nie zostało ono zniszczone w czasie działań wojennych. Po okresie stagnacji po 1960 r. nastąpił rozwój przestrzenny miasta. Podyktowany był on przede wszystkim wzrostem liczby ludności, która w 1981 r. przekroczyła 20 000. Zmniejszyła się jej odpływ z miasta, gdyż rozbudowujący się przemysł stwarzał możliwości uzyskania pracy na miejscu. Powstały trzy kluczowe zakłady: Fabryka Akcesoriów Meblowych (FAM), Zakłady Sprzętu Motoryzacyjnego „Ursus” i Fabryka Urządzeń Szpitalnych (FUS), które powstały na bazie dotychczasowych fabryk. Te trzy zakłady zatrudniały na przełomie lat 70. i 80. łącznie ponad 3500 osób⁵⁶.

Budowa mostu na Wiśle w 1963 r. wpłynęła korzystnie na sytuację komunikacyjną miasta. Ożywiła się dalekobieżna arteria prowadząca na lewy brzeg Wisły. Dzięki temu Chełmno ściślej związało się z pobliskim Świeciem.

Nowe osiedla powstały na peryferiach miasta: 1. Marii Curie-Skłodowskiej na zapleczu dworca kolejowego, otoczone od południa Browiną; 2. Mikołaja Kopernika na północ od ul. Młyńskiej z widokiem na rozległą dolinę Wisły; 3. 700-lecia miasta, od zachodniej jego strony; 4. Piłsudskiego za tunelem kolejowym na lewo i 5. Raszei — na prawo; 6. Powstańców Wielkopolskich (między ul. Dworcową a al. 3 Maja). Rozbudowują się też osiedla domków jednorodzinnych, jak Browina i Na Skarpie od ul. Podgórznej, co widoczne jest od szosy Toruń-Świecie. Bloki budowane od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych nie wyróżniają się urodą.

Władze miasta w miarę swoich możliwości dążyły do uporządkowania miasta w granicach murów, modernizując nawierzchnię ulic i Rynku. Świadectwem tego jest także zmiana ul. Grudziądzkiej na deptak. Widoczna jest też coraz większa dbałość w ostatnich latach o fasady zabytkowych domów, również jako następstwo dokonujących się zmian w strukturze własnościowej miasta po przełomie 1989 r.

Przyszłość Chełmna, dzięki walorom naturalnego położenia oraz zachowanej wyjątkowej substancji zabytkowej, zależy w znacznej mierze od jego rozwoju jako ośrodka turystycznego. W dalszym rozwoju przestrzennym miasta i jego współczesnej zabudowie powinno się to przede wszystkim brać pod uwagę.

Zenon Hubert Nowak

PRZYPISY

- ¹ W. Niewiarowski, *Zarys rozwoju środowiska geograficznego okolic Chełmna*, w: *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, wyd. II, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń, s. 9-35.
- ² J. Grześkowiak, *Najdawniejsze dzieje Chełmna i jego najbliższej okolicy*, w: tamże, s. 37-61.
- ³ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Poznań 1974.
- ⁴ *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń 1994, s. 85-93 (opr. A. Kola)
- ⁵ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 217; por. J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, Rocznik Grudziądzki, t. 5-6, 1970, s. 12 n; J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim* (Prace Komisji Historii BTN, t. 9), Bydgoszcz 1973, s. 6 n; B. Zientara, *Sprawy Pruskie w polityce Henryka Brodatego*, Zap. Hist., t. 41, 1976, z. 4, s. 27-42; T. Jasiński, *Stosunki śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII w.* w: *Ars historica*, Poznań 1976, s. 393-403.
- ⁶ SRPr, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Bd. 1., Leipzig 1861, s. 56.
- ⁷ Zob. A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Prace Archeologiczne TNT, nr 9, Toruń 1991, s. 175-178; tenże, *Wczesnośredniowieczne Chełmno w świetle źródeł archeologicznych. Problem pierwotnej lokalizacji*, cz. 1 i 2, Toruń 1975, maszynopis rozprawy doktorskiej, Archiwum UMK.
- ⁸ G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste*, Sigmaringen 1978, cz. 3, nr 1 i 2; K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251 r.*, Toruń 1986, s. 5 n.
- ⁹ M. Golembiowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, w: *Studia Culmensia historico-juridica czyli Księga pamiątkowa 750 lecia prawa chełmińskiego*, wyd. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, s. 229 n.
- ¹⁰ T. Jasiński, *Pierwsze lokacje miast nad Wisłą, 750 lat Torunia i Chełmna*, Toruń 1980, s. 36 n.
- ¹¹ Zob. SRPr., Bd. 3, Leipzig 1863, s. 58; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480-1559 (1567)*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Fontes TNT, t. 74, Warszawa-Poznań-Toruń 1990, por. indeks pod *Rybaki i Stare Miasto*. Ostatnio S. Józwiak wysunął hipotezę, że ta translacja nastąpiła dopiero około 1247, a na pewno przed 24 XI 1248 r. i poprzedzona była najpierw translacją w inne miejsce, także nad Wisłą, ale wymaga ona jeszcze udokumentowania (*Translokacje Chełmna a powstanie komturstw staro- i nowochełmińskich*, w: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu* (Studia Polonica Historiae Urbanae, t. 2), Toruń 1996, s. 87 i n.
- ¹² S. Józwiak, op. cit., s. 91 n, gdzie też przedstawiono wcześniejsze poglądy na problem translacji Chełmna.
- ¹³ PUB, Bd. 1, hrsg. v. R. Philippi, C.P. Woelky, A. Seraphim, Königsberg 1882-1909, zob. w indeksie hasła *Alt-Culm* i *Culm*; UBC, Bd. 1, hrsg. v. C.P. Woelky, Bd. 1, Danzig 1885, zob. w indeksie hasło *Culm*.
- ¹⁴ Zob. przyp. 8.
- ¹⁵ J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, Zeszyty Naukowe UMK, Nauki Hum.-Społ. 28, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 3, Toruń 1968, s. 21 n.
- ¹⁶ *Ibid.*, s. 40 n.
- ¹⁷ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 65. Jasiński podaje liczbę 5700 mieszkańców, wraz z ludnością zamieszkującą patrymonium.
- ¹⁸ Z.H. Nowak, *Die Ratssendeboten der Hansestädte Kulm und Thorn*, w: *Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien*, hrsg. v. N. Jörn, R.-G. Werlich u. H. Wernicke, Köln-Weimar-Wien, s. 76.
- ¹⁹ Fr. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, ZWG, Bd. 23, 1888, s. 164-170; S. Selzer, *Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in den Städten des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1996, s. 26 n; Z.H. Nowak, *Przyczynki do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, w: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, Toruń-Warszawa 1992, s. 314 n.
- ²⁰ J. Tandecki, *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie. Zarys dziejów*, Toruń 1983, s. 12.
- ²¹ Por. T. Mroczo, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 47 n, 287 n, 293 n; też, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, z. 4, *Dawny powiat chełmiński*, Warszawa 1976, s. 7 n; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 69 n; J. Domasłowski, *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983; L. Krantz-Domasłowska, J. Domasłowski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.
- ²² A. Semrau, *Die Marktgebäude von Kulm*, MCV, H. 26, 1918, s. 33 n; E. Gąsiorowski, *Rynek i ratusz chełmiński*, KAiU, t. 10, 1965, s. 16
- ²³ A. Semrau, *Die Pranger in Elbing, Kulm und Thorn*, MCV, H. 45, 1937; F. Schultz, *Die Stadt Kulm* ..., s. 9.
- ²⁴ Z.H. Nowak, *Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV wieku*, AUNC, Historia VIII — Nauki Humanistyczne- Społeczne, t. 54, 1973, s. 73 n.
- ²⁵ A. Semrau, *Die Willkür der Stadt Kulm von etwa 1400*, MCV, Bd. 35, 1927, s. 46; T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 122 n; J. Zobołowicz, *Przedmieście Rybaki w Chełmnie*, Przegląd Regionalny, z. 5, s. 38-42
- ²⁶ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna*, zob. wstęp, s. VII n.
- ²⁷ Z.H. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, Zap. Hist., t. 31, 1966, z. 4, s. 7-35.
- ²⁸ Z.H. Nowak, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473-1536/1545)*, Zap. Hist., t. 52, 1987, z. 4, s. 53-74.
- ²⁹ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*, w: *Dzieje Chełmna...*, s. 99 n.
- ³⁰ *Ibid.*, s. 102 n.
- ³¹ E. Gąsiorowski, *Rynek i ratusz chełmiński* ..., s. 24 n.
- ³² T. Mroczo, *Sztuka Chełmna do końca XVIII w.*, w: *Dzieje Chełmna* ..., s. 174-176.
- ³³ Z.H. Nowak, *Z dziejów gimnazjum chełmińskiego w latach 1554-1556*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI-XVIII wieku* (Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, nr 6), wyd. J. Wójcicka, Kielce 1997, s. 213 n.
- ³⁴ Z. Zdrójkowski, *Kilka uwag o występowaniu języka polskiego w aktach miast ziemi chełmińskiej*, Zapiski TNT, t. 14, 1948, s. 80 n.
- ³⁵ Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródło prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, cz. 1, CPH, t. 23, 1971, z. 2, s. 149 n.
- ³⁶ Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna* ..., s. 110.
- ³⁷ *Ibid.*, s. 113 n; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródło nowożytnego prawa chełmińskiego*, cz. 2 (XVII wiek), CPH, t. 24, 1972, z. 1, s. 165 n.
- ³⁸ APTor., Dział reprodukcji fotograficznych.
- ³⁹ Na temat epitafiów tej rodziny w chełmińskim kościele parafialnym zob. J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Grudziądz 1933. Zob. też T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno...*, s. 105 n.
- ⁴⁰ Zob. przede wszystkim *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386-1815)*, wyd. J. Lechicka (Archiwum Dziejów Oświaty), Wrocław-Warszawa-Kraków 1963; W. Prądzyński, *Tak zwana Akademia Chełmińska w latach 1692-1818*, *Nasza Przeszłość*, t. 11, 1960, s. 127 n; Zb. Nowak, P. Szafrań, *Album uczniów Chełmińskiego Gimnazjum Akademickiego 1692-1816*, Wrocław 1975.
- ⁴¹ H.-J. Bömelburg, *Zwischen polnischer Ständegesellschaft und preußischem Obrigkeitstaat. Vom Königlichen Preußen zu Westpreußen (1756-1806)*, Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 5, München 1995, s. 299 n.
- ⁴² M. Sperling, *Das 2. Jäger-Bataillon als Garnison bis 1945*, w: *Kulm an der Weichsel. Stadt und Land im Wechsel der Geschichte 1232-1982*, Bremervörde 1982, s. 137.
- ⁴³ J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Paris 1858, s. 113.
- ⁴⁴ M. Aschkevitcz, *Zur Geschichte der Juden in Westpreußen* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas 81), Marburg/Lahn 1967, s. 19, 214.
- ⁴⁵ J. Dygdała, *Z historii dekanatu chełmińskiego*, w: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 4: *Dekanat chełmiński*, red. S. Kardasz, Toruń 1996, s. 15.
- ⁴⁶ Sz. Wierchosławski, *Od upadku Polski do odzyskania niepodległości (1795-1920)*, w: *Dzieje Chełmna...*, s. 207 n.
- ⁴⁷ K. Biskup, *Fortyfikacje Dolnej Wisły w przededniu I wojny światowej*, w: *Konserwatorska Teka Zamościa*, cz. 2, Warszawa-Zamość 1988, s. 40.
- ⁴⁸ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno...*, s. 65.
- ⁴⁹ J. Funcke, *Die Höcherbrauerei in Culm a. d. Weichsel*, Westpreußen-Jahrbuch 33, 1983, s. 147-155.
- ⁵⁰ Sz. Wierchosławski, *Od upadku Polski...*, s. 226-235.
- ⁵¹ *Ibid.*, s. 235 n, 250 n; B. Woźniczka-Paruzel, *Kształtowanie się i rozwój polskiego środowiska drukarsko-wydawniczego w Chełmnie (1848-1871)*, *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich* 5, Toruń 1993, s. 123-140, tu też dalsza literatura przedmiotu.
- ⁵² J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno według współczesnego stanu z mapą i widokami miasta*, Chełmno 1923, s. 98-99.
- ⁵³ M. Wojciechowski, *Chełmno w okresie międzywojennym (1920-1939)*, w: *Dzieje Chełmna...*, s. 280-312.
- ⁵⁴ E. Alabrudzińska, *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920-1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939). Zbiór studiów*, wyd. J. Sziling, Toruń 1995, s. 75 n.
- ⁵⁵ J. Sziling, *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, w: *Dzieje Chełmna...*, s. 313 n.
- ⁵⁶ E. Kwiatkowska, *Chełmno współczesne na tle jego przeszłości*, Toruń 1984, passim.

KULM

GESCHICHTE UND RÄUMLICHE ENTWICKLUNG

Die Stadt Kulm liegt auf dem hohen rechten Hang des Weichseltals am westlichen Rand der Kulmer Hochebene, die auch als Kulmer Seenplatte bezeichnet wird. Das Gebiet der Kulmer Seenplatte wird im Norden durch das Kulmer Urstromtal (Wycoczyna Chelmińska), im Nordosten durch die Eylauer Seenplatte (Pojezierze Iławskie) und im Süden von der Dobriner Seenplatte (Pojezierze Dobrzyńskie) begrenzt. Heute gehört es der kuiawisch-pommerellischen Woiwodschaft. Diese in der letzten Eiszeit geformte Gegend weist ein geologisch abwechslungsreiches Relief auf¹. Geographisch wird die Lage der Stadt durch die Koordinaten 53–21' nördlich und 18–26' 32" östlich von Greenwich beschrieben.

Die Landschaft der Moränenhochebene, die sich durchschnittlich 90 bis 100 Meter über den Meeresspiegel erhebt, ist sandig, gewellt und leicht hügelig. Die Hochebene wird von Grundmoränenzügen geprägt, die von bis zu 18 Meter hohen Endmoränen unterbrochen werden. Es überwiegen leichtere und mittlere Böden sowie mittlere und leichtere Bleicherdeböden. In der gesamten Region befinden sich heute 476 Seen mit einer Größe von über einem Hektar. Zu den größten Seen in der Umgebung von Kulm gehören der Kornatowski-See (Jezioro Kornatowskie) mit 48,6, der Papauer See (Jezioro Papowskie) mit 35,6 und der Czyste See (Jezioro Czyste) mit 36,1 ha Wasserfläche. Klimatisch gesehen liegt das Gebiet im trockensten Teil Polens, im jährlichen Mittel fallen 491 mm Niederschläge. Die Temperatur beträgt im Jahresdurchschnitt 7,4 bis 7,7–C. Die Vegetationsperiode erstreckt sich über 210 Tage.

Jener Teil der Hochebene, in dem die Stadt liegt, stellt eine Art Halbinsel dar, die im Westen und Norden durch den Hang zur Weichsel (Wisła) und im Süden durch den Hang des Fribbetals (Dolina Browiny) sowie durch eine Bodenrinne begrenzt wird, die im Südosten beim Dorf Fribbe bzw. Grubna (Grubno) ihren Anfang nimmt. Die Hänge des Weichsel- und des Fribbetals bilden eine malerische Landschaft. Sie wird durchzogen von Schluchten, die tief in die Hochebene einschneiden. Entstanden sind diese Schluchten und die zahlreichen Erosionstäler durch das Abfließen von Niederschlägen und Quellwasser. Eine weitere Erosion der Hochebene wurde durch Befestigung der Abhänge und durch Aufforstung verhindert. Mit dem übrigen Teil der Hochebene ist die „Halbinsel“ im Osten verbunden, so daß sich das moderne Kulm ebenfalls nach Osten ausdehnt. Diese Lage der Stadt erschwert zwar ihr heutiges Wachstum, vor Jahrhunderten aber schätzte man solche Bedingungen sehr, ließ sich eine hier gelegene Siedlung doch ausgezeichnet verteidigen. Die „Halbinsellage“ gab daher den Ausschlag dafür, daß die Stadt gerade an dieser Stelle gegründet wurde.

Das Weichseltal, an dessen rechter Seite sich der 40 Meter hohe Steilhang der Moränenhochebene mit einer Neigung von 50-, stellenweise sogar von 70- erhebt, entstand in Etappen, was sich an der Ausbildung von Terrassen zeigt. Mit einer Breite von 1,5 km entwickelte sich die etwa 25 m über Normalnull gelegene Überschwemmungsterasse am besten. Dieses Gebiet weist fruchtbare Marsch- und Humusböden auf, die als Wiesen und Äcker genutzt werden und vor Weichselhochwasser durch ein dichtes Netz von Entwässerungsgräben sowie durch seit dem Mittelalter unterhaltene Dämme geschützt werden.

Auf der Überschwemmungsterasse bei Kulm sind wie auch im restlichen Teil des Tals noch ehemalige Flußbetten der Weichsel sichtbar, sogenannte Altwässer, die sich in Reihen gliedern. Das längste dieser Altwässer ist die Trinke (Trynka), ein Arm der Weichsel. Das Gebiet, das von den Ufern der Weichsel durch den Bogen der Trinke getrennt wird, bildet einen Werder, der den Namen Nonnenkamp (Kępa Panieńska) trägt und von herrlichen Laubbäumen wie Ulmen und Feldahorn bewachsen ist, so daß der Werder in Zukunft als Naturreservat geschützt werden soll.

Das Fribbetal, das die Entwicklung der Stadt im Süden behindert, entstand in einer aus dem Glazial stammenden Rinne, die von abfließendem Gletscherwasser ausgewaschen wurde. Die Fribbe (Browina) ist mit einer Länge von 43,2 km, einer Breite von bis zu einem m und einer Tiefe von durchschnittlich 90 cm ein nur kleiner Fluß. Sie entspringt in der Nähe von Grzywna bzw. Waidmannsruh (Grzywno) und mündet in die Trinke. Das Tal der Fribbe, dessen Hänge bei einer Höhe von bis zu 40 m eine Neigung von mehr als 50- aufweisen, ist zwischen 200 und 2000 m breit.

Die Talhänge von Weichsel und Fribbe bilden eine malerische Landschaft. Wer die Stadt über die Fischerstraße (ul. Rybacka) verläßt, wird am Rand der Hochebene vom Ausblick über die sich vor ihm entfaltende Landschaft des Weichseltals bezaubert. In der Mitte des ausgedehnten grünen Tals windet sich das silberne Band der Weichsel. Auf dem linken Ufer zeichnen sich in der Ferne die Konturen von Schwetz (Świecie) ab. Wie eine Klammer verbindet die 1963 errichtete Straßenbrücke die beiden Ufer.

Kulm war die historische Hauptstadt des Gebietes zwischen Drewenz (Drwęca), Weichsel und Ossa (Osa), das seit dem Beginn des 12. Jahrhunderts als Kulmer Land bezeichnet wird. Die älteste Ansiedlung in der Gegend von Kulm ist jedoch schon für die Steinzeit (15000 bis 1700 v. Chr.) belegt. Von einer solchen Siedlung zeugen Funde steinerner Werkzeuge, wie sie von den damaligen Menschen benutzt wurden². Für die Bronzezeit (1700 bis 650 v. Chr.) lassen sich Spuren der Iwinski-Kultur und der Trzciniec-Kultur sowie schließlich auch der Lausitzer Kultur ausmachen, über die unser Wissen dank zahlreicher archäologischer Funde größer ist. Die Lausitzer Kultur existierte auch noch in der Hallstattperiode der Eisenzeit (650-400 v. Chr.). In dieser Zeit sonderte sich von ihr eine eigenständige Kulmer Gruppe ab³. Diese Gruppe befand sich jedoch unter dem Einfluß der sogenannten Pommerellischen Kultur. Die materielle Kultur, die sich nun herausbildete, wird als vorslawisch bezeichnet. Diese Kultur überdauerte auch die Einfälle der Skythen und der Kelten. Archäologische Funde aus der Römerzeit (1 bis 400 n. Chr.) belegen Handelskontakte mit dem römischen Kaiserreich. In der Völkerwanderungszeit kann die Bevölkerung des Kulmer Landes, an dem die großen Veränderungen in der materiellen Kultur vorübergingen, bereits unzweifelhaft als slawisch angesehen werden.

Das Kulmer Land war, wie mittelbare Quellenzeugnisse zeigen, schon nach Mieszko I. (gest. 992) Teil des polnischen Staates. Politisch mit dem Landesteil

Masowien verbunden, bildete es dessen Grenzmark gegen die Pruzzen. Die größte Siedlung des Kulmer Landes befand sich am Rand eines etwa 3,5 km von der heutigen Stadt entfernten Moränenzuges, der sich 50 bis 55 m über den Meeresspiegel erhebt und auch St. Lorenzberg genannt wird. Heute liegt hier das Dorf Kaldus (Kałdus). Die Siedlung bestand aus einer Burg und einer Vorburg, deren Ursprünge mit Sicherheit bereits aus dem 8./9. Jahrhundert stammen, die jedoch erst seit dem 12./13. Jahrhundert als Zentrum der Herrschaft eines Burgvogts eine Rolle spielte⁴. Vom Kulmer Land ging eine intensive Missionstätigkeit im Pruzzenland aus, die von Herzog Konrad von Masowien (1199 bis 1247) und dem Zisterziensermönch Christian (gest. 1247) getragen wurde. Christian war 1215 zum ersten Bischof der Pruzzen ernannt worden. Diese Missionstätigkeit, deren Ziel es auch war, den Pruzzen ihre Unabhängigkeit zu nehmen, führte zu pruzzischen Vergeltungszügen ins Kulmer Land. Aus einer von Bischof Christian im Jahre 1222 ausgestellten Urkunde geht hervor, daß die von den Pruzzen zerstörte Kulmer Burg während der ins Pruzzenland unternommenen Kreuzzüge wieder aufgebaut wurde. An diesen Kreuzzügen nahm unter anderem auch der schlesische Herzog Heinrich der Bärtige teil⁵. Herzog Konrad von Masowien ermächtigte den Bischof der Pruzzen, in der wieder aufgebauten Burg einen Herrnsitz und einen Klosterkonvent zu errichten. Aus dem Jahre 1233 liegt uns eine Nachricht über einen Burgvogt mit Namen Stefan vor, dessen Sitz Kulm war.

Als es den polnischen Fürsten und der polnischen Ritterschaft durch ihre Kreuzzüge weder gelang, die pruzzischen Stämme zu unterwerfen, noch den Überfällen der Pruzzen auf das Kulmer Land ein Ende zu bereiten, entschloß sich Konrad von Masowien 1226, den Deutschen Orden herbeizurufen. Als Gegenleistung für den Schutz vor den Pruzzen und für Eroberungen im Pruzzenland verlieh er dem Orden das Kulmer Land, wobei er jedoch die Oberherrschaft über dieses Gebiet nicht aufgab. Die Ordensritter verschafften sich beim Kaiser und beim Papst eine Bestätigung der Verleihung des Kulmer Landes sowie die Verleihung aller in Zukunft eroberten Gebiete des Pruzzenlandes. Eine Oberherrschaft des polnischen Herzogs über diese Gebiete wurde dabei ausgeschlossen. Im Jahre 1230 kamen die Ordensritter unter dem preußischen Landmeister Hermann Balk ins Kulmer Land und befreiten es im Laufe von zwei Jahren von den Pruzzen. Durch den Bau von Burgen und Städten festigte der Orden seine Herrschaft im eroberten Gebiet. 1231 wurde Thorn gegründet und im folgenden Jahr ließ Hermann Balk, so die Darstellung des Ordenschronisten Peter von Dusburg aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Burg und Stadt Kulm errichten. Dabei wurden Burg und Stadt im Gebiet des heutigen Althaus (Starogród), 4,5 km vom modernen Kulm entfernt, angelegt⁶. Der Grund für die Errichtung der neuen Burg und Stadt an anderer Stelle lag zweifellos darin, daß die ältere Piastenburg während der zunehmenden Pruzzenfälle zerstört worden war. Bei Ausgrabungen auf dem Gebiet von Althaus wurden keine Anhaltspunkte dafür gefunden, daß an dieser Stelle schon vor der Ordenszeit eine Siedlung existiert haben könnte. Dies ist auch ein Hinweis darauf, daß das Kulm der Piastenzzeit mit der erwähnten, St. Lorenzberg genannten größten Wehrburg im Kulmer Land gleichzusetzen ist, von deren Existenz noch heute Verteidigungswälle zeugen⁷. Die Ordensritter hatten demnach nicht die Absicht, die Burg wiederaufzubauen, sondern übertrugen ihren Namen einfach auf die von ihnen neu errichtete Burg und Siedlung im Gebiet des heutigen Althaus. Innerhalb der im Kulmer Land geschaffenen Verwaltungsgliederung befand sich hier auch der Sitz eines Ordenskomturs.

Am 28. Dezember 1233 verlieh der Hochmeister des Deutschen Ordens Hermann von Salza gemeinsam mit dem preußischen Landmeister Hermann Balk dem neugegründeten Kulm und der Siedlung Thorn das Stadtrecht, das die rechtliche Grundlage für die Entwicklung der Stadt wurde⁸. Dieser Akt war weit mehr als eine bloße Stadtrechtsverleihung, wurden doch die vom Orden gewährten Rechte und Freiheiten zum sogenannten Kulmer Recht, das auch für spätere Ansiedler im Ordensstaat gelten sollte. Auf der Grundlage dieses Rechts gründete der Orden in rascher Folge Städte und Dörfer und verlieh Rittergüter. Das Kulmer Recht diente auch bei Stadtgründungen in Polen als Vorbild, z. B. im Fall Warschau⁹.

Die Grundlage des Kulmer Rechts bildete das vom Deutschen Orden durch Aufnahme flämischer und ungarischer Rechtselemente verbesserte Magdeburger Recht. Für die Modifikation des Magdeburger Rechts durch den Orden spielte Schlesien eine wichtige Rolle, mit dem die Ordensritter durch ihre Verbindung zu Herzog Heinrich dem Bärtigen in engem Kontakt standen. Aus diesem Gebiet kamen die ersten Siedler nach Kulm und Thorn¹⁰. Im Jahre 1239 beschloß der Orden eine Verlegung der neugegründeten Stadt etwas weiter nach Norden an jenen Ort, wo sich heute der Stadtteil Fischerei (Rybaki) befindet. Diese von Fischern bewohnte Vorstadt erscheint in den Quellen bis ins 16. Jahrhundert hinein unter dem Namen Altstadt (*Antiqua Civitas; Aldestat*)¹¹. An seinen heutigen Ort wurde Kulm sehr wahrscheinlich um 1251 verlegt¹². Bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts wurde neben der Bezeichnung Alte Burg (*Antiquum Castrum*) mit gleicher Bedeutung auch der Name Altes Kulm (*Antiquum Culmen*) benutzt, Kulm hingegen wurde als Neukulm (*Novum Culmen*) bezeichnet¹³. Nach der Verlegung der Stadt an ihren heutigen Ort errichtete der Orden keine Burg mehr, sondern gab sich mit dem Bau eines befestigten Hauses (*municionis*) in der nordwestlichen Ecke des Stadtgebiets zufrieden. Die Überreste dieses Gebäudes, z. B. der Mestwin-Turm, befinden sich auf dem Grundstück des Hauses der Barmherzigen Schwestern. Hier residierte bis 1285 der sogenannte „Neukulmer“ Ordenskomtur.

Die Gründe für die Verlegung Kulms durch den Deutschen Orden sind nicht ausreichend bekannt. Die Stadtgründungsurkunde von 1233 wurde bei einem Stadtbrand vernichtet, so daß der Statthalter des Hochmeisters in Preußen und Livland, Eberhard von Sayn, die verliehenen Rechte am 1. Oktober 1251 erneut bestätigte¹⁴. Beim Verfassen dieser zweiten Kulmer Stadtrechtsurkunde wick Eberhard von Sayn allerdings an einigen Stellen vom Text des Privilegs von 1233 ab. Als Hauptstadt (*civitas capitalis*) des entstehenden Ordensstaates spielte Kulm auch weiterhin eine führende Rolle. In der Stadt wurde mit dem Oberhof auch ein oberstes Gericht geschaffen, an das sich alle nach dem Kulmer Recht gegründeten Städte

in Zweifelsfällen der Rechtsauslegung wenden sollten. Die Stadt erhielt ein ausgedehntes Gebiet von 420 Hufen bzw. 70 km², das sich in einem breiten Gürtel vom Dorf Uste bzw. Uszcz (Uść) im Süden bis zum Dorf Ruda (Ruda) im Norden an der Weichsel entlang zog. In diesem Bereich befanden sich 1396 die neun Dörfer Kölln (Kolno), Podwitz (Podwiesk), Schöneich (Szynych), Steinwage (Sztynwag), Gogolin (Gogolin), Venedia (Wenecja), Lunau (Łunawy), Neudorf (Nowa Wies) und Bloto (Błota). Den Bürgern von Kulm wurde eine Selbstverwaltung zugestanden, deren Umfang mit der wirtschaftlichen Entwicklung und dem Anwachsen der Bevölkerung der Stadt zunahm. Die Herrschaft in der Stadt hatte der Rat inne, der sich aus zwölf Ratsherren zusammensetzte und an dessen Spitze ein Bürgermeister stand. Mit der Zeit entstand der Brauch, drei Bürgermeister zu wählen, die sich in der Ausübung ihres Amtes abwechselten. Die Gerichtsgewalt lag bei einem Schöffengericht, dem ein Berufsrichter vorsah. Das Stadtrechtsprivileg gewährte den Kulmer Bürgern ein günstiges Erbrecht, das Männern und Frauen sowohl bezüglich unbeweglicher als auch beweglicher Besitztümer die gleichen Erbrechte einräumte. Laut Stadtrechtsprivileg wurden die Bürger von Kulm außerdem nur innerhalb der Stadtgrenzen zum Wehrdienst herangezogen. Herausragende Bedeutung errangen die Kulm verliehenen Rechte für die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt. Die Einwohner Kulms wurden vom Zoll befreit. Außerdem wurden ein einheitliches Zahlungsmittel, die Kulmer Mark (180 g Silber), sowie Längen, Hohl- und Flächenmaße festgelegt. Eine Rute hatte demnach eine Länge von 4,35 m, eine Elle von 58 cm, ein Scheffel faßte etwa 40 km und eine Hufe entsprach 16,8 ha. Neben der Stadt erhielt auch die Kulmer Pfarrkirche, die seit 1243 zur neugeschaffenen Kulmer Diözese gehörte, umfangreiche Landbesitzungen. Nach der Verlegung Kulms an seinen heutigen Ort begann man nicht nur sofort mit der Festlegung der Stadtgrenzen, die der Topographie des Geländes folgend am Rand des Hanges der Hochebene entlang gezogen wurden. Auch im Inneren der Stadt begannen Landvermesser sogleich mit der Ausmessung des Marktes, der Straßen und der Grundstücke. Hinsichtlich seiner Fläche war Kulm mit ca. 28 ha etwa kleiner als die Alte und die Neue Stadt Thorn zusammen. Zunächst war Kulm von einem Erdwall umgeben, ab 1267 dann von einer Ziegelmauer, die mit etwa 30 Bastionen und Türmen bewehrt war. Dort wo im Osten und im Westen kein Steilhang der Stadt Schutz bot, wurden zusätzlich zur Stadtmauer Gräben gezogen¹⁵. Das Stadttinnere wurde in Schachbrettform angelegt, dessen Basis zwei sich am Markt kreuzende Hauptverkehrsachsen bildeten. Als Hauptverkehrsachsen fungierten die Graudenzer Straße (ul. Grudziądzka) und die Schulstraße (ul. Szkolna) sowie die Fischerstraße (ul. Rybacka) und die Thorner Straße (ul. Toruńska). Am Ende dieser Straßenzüge standen das Graudenzer und das Thorner Tor. Die Stadt verfügte darüber hinaus über fünf weitere Tore, die Wassertor bzw. Dominikanertor, Tuchtor, Magdeburger Tor bzw. Franziskanertor und Merseburgisches Tor genannt wurden. Von diesen Toren wurde jedoch nur das zum Weichseltal hin gelegene Wassertor genutzt. Die durch die schachbrettartige Anlage der Stadt entstandenen quadratischen, von vier Straßen umgebenen Blöcke waren zur Bebauung vorgesehen. Der zentralen Block mit einer Ausdehnung von 110 x 150 m (1,5 ha) sollte als Marktplatz dienen, auf dem südwestlich des Marktes gelegenem Geviert die Pfarrkirche errichtet werden. Die für den Bau von Bürgerhäusern vorgesehenen Grundstücke wurden parzelliert. Die ursprüngliche Größe der so entstandenen Grundstücke betrug in der Breite fünf und in der Tiefe zehn Ellen, also etwa 21,75 x 43,5 m¹⁶.

Immer mehr Ansiedler begannen in die neugegründete Stadt zu strömen. Sie kamen vor allem aus dem Rheinland und aus Westfalen, aus Thüringen und Sachsen sowie aus Schlesien. Erst im Laufe der Zeit kamen auch Ansiedler aus den Kulmer Stadtdörfern. Im 15. Jahrhundert kann die Einwohnerzahl Kulms schon auf etwa 4000 Menschen geschätzt werden¹⁷. Europäische Städte dieser Größenordnung galten zu dieser Zeit bereits als mittelgroße Zentren.

Die Entwicklung der Stadt wurde in den ersten fünfzig Jahren ihres Bestehens einerseits durch die Kriegszüge des pommerellischen Fürsten Swantopolk, andererseits durch die ständigen Kämpfe mit den Pruzzen behindert. Kulm wurde zu einem wichtigen Sammelpunkt für Kreuzfahrer, die dem Deutschen Orden zur Hilfe eilten. Außerdem diente es als Basis für die Versorgung der tiefer im Land gelegenen Burgen des Ordens. Erst nach der Niederschlagung des letzten Pruzzenaufstandes im Jahre 1283 kam es zu einer schnellen wirtschaftlichen Entwicklung der Stadt.

Die Grundlage für die Bedeutung des mittelalterlichen Kulms bildete der umfangreiche Transithandel, der sich hauptsächlich auf Kontakte nach Polen gründete. Dieser Abschnitt im Leben der Stadt dauerte jedoch nur bis in die siebziger Jahre des 14. Jahrhunderts. Gehandelt wurde mit Waren, die aus Polen, Rußland und Ungarn stammten. Dies waren vor allem Massengüter wie Holz, und Waldprodukte, Getreide sowie Kupfer und Blei. Gehandelt wurde aber auch mit Wein, mit Waren des Orients wie z.B. Reis, Pfeffer, Ingwer und Nelken und mit Pelzen. Die Kulmer Kaufleute nutzten die natürliche Lage ihrer Stadt an der schiffbaren Weichsel schon früh dazu, sich auch am Seehandel zu beteiligen. Erste Nachrichten über Handelsbeziehungen mit Flandern stammen aus dem 13. Jahrhundert. Innerhalb der von Städten an Nord- und Ostsee zum Schutz ihrer Handelsinteressen gegründeten Hanse bildeten die Städte des Ordensstaates eine eigene preußische Städtegruppe. Die insgesamt sechs preußischen Hansestädte traten in folgender Reihenfolge dem Städtebund bei: Als erstes Kulm, dann Thorn, Elbing, Danzig und Königsberg, zuletzt Braunsberg. Besonders regen Anteil am Leben der Hanse nahm Kulm, als es zwischen 1361 und 1373 vom Bürgermeister Ertmar von Herdecke regiert wurde¹⁸. Nach dem Tod dieses herausragenden Mannes, stellte die Stadt jedoch ihre Teilnahme an den Hansetagen ein und gab auch den Hansehandel auf. Zum Ausdruck der besonderen Rolle, die die Kaufmannschaft in der Stadt spielte, wurde der Besitz eines eigenen Kompanhauses, das ähnlich wie in anderen Hansestädten Artushof genannt wurde. Der Kulmer Artushof wurde in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts errichtet und befand sich in der nordwestlichen Ecke des Marktes¹⁹. Die Kulmer Kaufmannsbruderschaft existierte allerdings nicht lange. Mit dem Einschlagen des Kulmer Fernhandels in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts erlosch sie. Das Zunftgebäude ging daraufhin an die Krämerbruderschaft über. Kulm verlor den wirtschaftlichen Wettlauf mit Thorn, das sich, von seiner Lage begünstigt, entschlossen auf den ersten Platz unter Polens Handelspartnern in Preußen vorarbeitete. So kam es dazu, daß Kulm in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts nicht mehr als Rivale des weiter weichselaufwärts gelegenen Thorns auftrat, sondern sich in der Rolle eines schwächeren Partners des früheren Konkurrenten fand.

Jene Kulmer Kaufleute, die durch den umfangreichen Handel reich geworden waren, bemühten sich des Rates und monopolisierten so die Herrschaft in der Stadt. Es kam also zum gleichen Vorgang wie in Danzig oder Thorn. In der

ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts zog sich Kulm schließlich aus der Gruppe der preußischen Hansestädte zurück. Von Bedeutung für die Stadt blieben jedoch der lokale Markt und das mit der bäuerlichen Umgebung in Beziehung stehende Handwerk der Stadt. Im Jahre 1298 hatte die Stadt vom Deutschen Orden das Marktrecht erhalten, darüber hinaus auch das Recht, ein Kaufhaus auf dem Markt zu errichten und Bänke bzw. Buden für Krämer, Schuster, Bäcker, Schlachter und andere Handwerker aufzustellen. Im Kaufhaus belegten die Weber 29 Bänke und vier Kammern, die Tuchkaufleute zwei Kammern. Die Kürschner verfügten über vier Stände. Das Gebäude hatte also vor allem die Funktion einer Tuchhalle. Unter den zahlreichen in Kulm betriebenen Handwerken nahm die Tuchproduktion eine führende Stellung ein. Auf die Tuchmacher folgten der Bedeutung nach die Leinenweber, die Schneider, die Kürschner und die Schuster. Zur Schmiedezunft gehörten Handwerker verschiedener Spezialisierungen wie Schlosser, Goldschmiede, Kupferschmiede, Waffenschmiede, Lanzenschmiede und Messerschmiede, aber auch Tischler, Gürtelmacher und Sattler. Das Lebensmittelhandwerk produzierte nur für den Bedarf der Stadt. Bier durfte von allen Kulmer Bürgern gebraut werden, also von allen denjenigen Personen, die über das Bürgerrecht der Stadt und ein eigenes Haus verfügten. Weder die Anzahl noch die Art der in Kulm vertretenen Handwerke war beeindruckend. Dies spricht dafür, daß die Produktionsbasis der Stadt nur schwach ausgebildet war²⁰.

Nachdem sich Kulm aus dem Fernhandel zurückgezogen hatte, erlangten die umfangreichen Landbesitzungen der Stadt eine immer größere Bedeutung für das städtische Wirtschaftsleben. Zur eindeutig wichtigsten Einnahmequelle der Kulmer wurden diese Ländereien jedoch erst im Laufe der nächsten einhundert Jahre. Die Kulmer Bürger besaßen in der Umgebung der Stadt gepachtete Häuser, zu denen Obst- und Gemüsegärten gehörten. In diesen Gärten wurde auch der für das Brauen des Bieres notwendige Hopfen angebaut. Auf den sonnigen Hängen rund um die Stadt befanden sich etwa fünfzig sorgsam gepflegte Weinberge. Der Kulmer Wein muß, ähnlich dem Thorner, zu den besseren Sorten gezählt haben, wurde er doch während der Verhandlungen zwischen dem polnischen König und dem Deutschen Orden kredenzt. Die fetten Wiesen ermöglichten es, Vieh zu züchten, das hauptsächlich für den Export vorgesehen war. Schließlich ist noch auf die Waldwirtschaft hinzuweisen. Ursprünglich nämlich konnten die Bürger der Stadt die Holzbestände der Wälder ohne nennenswerte Einschränkung nutzen. Begrenzt wurde die Waldnutzung erst am Ende des 13. Jahrhunderts.

Die große wirtschaftliche Blüte der Kulmer Wirtschaft seit dem Ende des 13. Jahrhunderts führte dazu, daß im Rahmen der bereits festgelegten räumlichen Struktur der Stadt zahlreiche Bauwerke entstanden. Bis zum Ende des 14. Jahrhunderts wurden die monumentalen Sakralbauten errichtet²¹. Der Bau der Pfarrkirche St. Marien wurde mit Sicherheit um 1280 begonnen und im Jahre 1320 abgeschlossen. Diese Kirche, die zu den größten Sakralbauten in ihrer Gegend zählt und spezifische architektonische Lösungen aufweist, wurde zum Vorbild für andere Kirchen des Kulmer Landes wie auch für den Dom zu Königsberg. Das Patronatsrecht über die Pfarrkirche übte der Deutsche Orden aus, der somit das Recht besaß, Priester aus seinen eigenen Reihen als Geistliche der Marienkirche einzusetzen. Zwei der Kulmer Straßenblöcke befanden sich in der Hand von Bettelorden. Die Dominikaner, die schon um 1233 an die Weichsel gekommen waren, schloßen im dritten Viertel des 14. Jahrhunderts den Bau ihres Konvents und der dazugehörigen Kirche Peter und Paul ab. Beide Gebäude befanden sich in der Nordostecke der Stadt. Zur gleichen Zeit wie die Dominikaner erbauten die 1258 nach Kulm gekommenen Franziskaner im Nordwestteil der Stadt ihr Kloster, zu dem eine dem Hl. Jakob und dem Hl. Nikolaus geweihte Kirche gehörte. In der Nähe der Häuser der beiden Bettelorden wurde unterhalb der Stadtmauer das um 1300 fertiggestellte Zisterzienserkloster errichtet, dessen Kirche Johannes dem Täufer und dem Evangelisten Johannes geweiht wurde. Die Zisterzienser, die ab der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts nach der Benediktinerregel lebten, waren 1261 ins Land gekommen. Neben den drei Klöstern wurde an der Stadtmauer unweit des Thorner Tors ein Spital gegründet und die bescheidene einschiffige Heilig-Geist-Kirche errichtet, die samt ihres Turmes 1311 fertiggestellt wurde. Die vor dem Tuchtor gelegene Georgskirche bildete einen Teil des Leprasitals, das im Mittelalter zur Isolation von Aussätzigen diente. Gegenüber der Heilig-Geist-Kirche entstand auf der anderen Seite der Thorner Straße um die Mitte des 14. Jahrhunderts nahe der Stadtmauer die Martins-Kirche, die zur Pfarrkirche gehörte.

Auf dem Marktplatz wurde neben dem schon erwähnten Kaufhaus, an dessen östlicher Außenwand sich Krämerbuden drängten, am Ende des 13. Jahrhunderts das Rathaus errichtet²². Es wurde Sitz der Stadtoberen, des Bürgermeisters, des Rates und der Schöffen. Dieses Rathaus war ein bescheidenes Gebäude von 10,10 x 13,20 m Grundfläche, an dessen Mauern mit der Zeit von allen Seiten Krämerbuden angebaut wurden. An der Nordostseite des Marktes waren hinter dem Kaufhaus die in vier Reihen gestaffelten Fisch-, Fleisch-, Brot- und Schusterstände untergebracht. Dazu kamen zwei Reihen mit Herings- und Krämerbuden. Westlich des Rathauses befand sich ein Wasserbecken, das seit mittelalterlicher Zeit vor allem als Löschwasserreservoir diente. Weiterhin war nördlich des Rathauses bis ins Jahr 1816 ein Pranger aufgestellt. Auch ein Mast stand auf dem Markt, an dem durch das Hinaufziehen eines Hutes der Beginn des Markttages verkündet wurde²³.

Die quadratischen Straßenblöcke der Kulmer Stadtanlage wurden mit Ausnahme der von Nord nach Süd über den Markt verlaufenden Querachse niemals vollständig bebaut. Im Bereich der im Südwesten an die Stadtmauer angrenzenden Straßengevierte legten die Franziskaner und Benediktiner Gärten an. Auch die in der Nähe des Dominikanerklosters gelegenen Straßenblöcke in der nordöstlichen Ecke der Stadt dienten überwiegend als Gärten. Wie die Kulmer Zinsbücher zeigen, befanden sich auch noch in anderen Teilen der Stadt Gärten, vor allem nahe der Stadtmauer²⁴.

In der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts entstanden vor den Mauern Kulms Vorstädte. Bisher hatte sich außerhalb der Stadtgrenzen nur jene zunächst Altstadt, seit Mitte des 16. Jahrhunderts dann Fischerei genannte Siedlung befunden, deren geistliches Zentrum die Kapelle der Hl. Agnes bildete. Nun kamen im Nordosten vor dem Graudenzer Tor die Vorstadt Pantkensee, weiter in Richtung Weichsel die Rohrgasse oder Rorgas sowie im Südosten die Vorstadt Fröbin hinzu²⁵. Für diese Vorstädte wurde ein eigenes Gericht geschaffen, das sich aus einem Richter und einer Schöffebank zusammensetzte²⁶.

Während des tiefgreifenden Wandels des städtischen Wirtschaftslebens um die Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert wurde in Kulm auf kulturellem Gebiet eine wichtige Initiative ergriffen, die für den gesamten Ordensstaat von Bedeutung sein sollte. Im Jahre 1386 unternahm der Deutsche Orden den Versuch, in der Stadt

eine Universität zu gründen²⁷. Hierzu verschaffte sich der Orden bei Papst Urban VI. eine vom 9. Februar 1386 datierte Gründungsurkunde, in der dieser die Einrichtung eines *studium generale* in Kulm zuließ. Das Projekt einer Universitätsgründung in Kulm wurde jedoch nicht realisiert, da sich der Orden zu dieser Zeit in einer schwierigen politischen Lage befand und kulturelle Angelegenheiten bis auf weiteres zurückgestellt wurden. Einige Jahrzehnte später bemühte sich die Stadt bereits selbst darum, in ihren Mauern eine Universität ins Leben zu rufen. Der Bürgermeister Hans Sterz und der gelehrte Schreiber Konrad Bitschin erlangten am 26. Dezember 1434 sogar eine Urkunde des damaligen Kaisers Sigismund von Luxemburg, in der dieser der Stadt die Einrichtung einer Universität zugestand. Da sich die wirtschaftliche Situation der Stadt jedoch sehr schwierig gestaltete und finanzielle Unterstützung von Seiten der preußischen Stände ausblieb, kam es letztlich aber nicht zu der geplanten Universitätsgründung.

Nach der Niederlage des Deutschen Orden in der Schlacht von Tannenberg im Jahre 1410 unterwarf sich Kulm dem polnischen König und leistete ihm den Treueeid. Nachdem die polnischen Truppen jedoch am 19. September 1410 die Belagerung der Marienburg aufgegeben hatten, unterstellte sich die Stadt wieder der Herrschaft des Ordens. Nach dem Ersten Thorner Frieden vom 1. Februar 1411 nahm der Widerwille der Bevölkerung des preußischen Staates gegen die Ordensherrschaft zu. Dieser Widerwille entsprang wirtschaftlichen Schwierigkeiten, die durch die bis zum Frieden von Kujawisch Brest vom 31. Dezember 1435 anhaltenden Kriege mit Polen noch verschärft wurden. Das Kulmer Land bildete den reichsten Teil des Ordensstaates, in ihm lagen mit Thorn und Kulm die beiden ältesten der großen preußischen Städte und seine Ritterschaft war ebenso wohlhabend wie sich ihrer Interessen bewußt. Daher kam es, daß dem Kulmer Land innerhalb der gegen den Deutschen Orden gerichteten gesamtpreußischen Oppositionsbewegung eine besondere wichtige Rolle zufiel. Kulm tat sich durch besonders Aktivität hervor, wobei die Stadt bei allen Zusammenkünften bzw. in allen Urkunden als „Haupt der preußischen Städte“ an erster Stelle genannt wurde. Vor dem Hintergrund zunehmender Rechtsbrüche der Ordensbehörden - 1437 hatte der Orden z.B. die Gültigkeit der Kulmer Handfeste für die Ritterschaft des Kulmer Landes in Frage gestellt — schlossen sich die Stände des Ordensstaates zum Preußischen Bund zusammen, um gemeinsam ihre Rechte und Privilegien zu verteidigen. Eine wichtige Rolle bei der Gründung des Preußischen Bundes spielte Kulm, gingen doch von hier die Einladungen zu den Zusammenkünften der Stände aus. Auch trafen sich die Bundesmitglieder zu Zusammenkünften und Beratungen in der Stadt.

Die Stadt Kulm nahm am Aufstand gegen den Deutschen Orden teil, der am 6. Februar 1454 in Thorn ausbrach und am Beginn des Dreizehnjährigen Krieges stand, mit dem der Anschluß des Gebiets des preußischen Ordensstaates einschließlich des Kulmer Landes an Polen erreicht werden sollte. Im Rahmen seiner Möglichkeiten trug Kulm bis 1457 auch zu den Kriegskosten des Bundes bei. Dann wurde die Stadt jedoch von dem im Dienste des Ordens stehenden böhmischen Söldnerhauptmann Bernhard Szumborski mittels einer List besetzt und blieb bis zum Tod Szumborskis im Jahre 1470 in dessen Hand, um danach für weitere neun Jahre an dessen Söldner zu fallen. Im Jahre 1479 kehrte Kulm unter die Herrschaft des polnischen Königs zurück. Während der Besetzung der Stadt durch die Söldnertruppen hatten Szumborski und seine Männer ein hartes Regime geführt und die städtischen Selbstverwaltungsorgane ignoriert. Kulm verfiel und wurde seiner Bedeutung nach eine kleine Stadt. Auch das Obergericht für die nach dem Kulmer Recht gegründeten Städte wurde verlegt. Außer der Fischerei fielen sämtliche Vorstädte dem Verfall anheim, die Weinberge wurden nicht mehr bestellt.

Trotz ihrer schwierigen Lage unter der Söldnerbesatzung stellte die Stadt ihre Bemühungen um die Gründung einer Hochschule nicht ein. Ergebnis dieser Bestrebungen war die Einrichtung eines *studium particulare* im Jahre 1473, das von einer aus dem holländischen Zwolle stammenden Kongregation der „Brüder des Gemeinsamen Lebens“ (*Fratres Communis Vitae*) geleitet wurde²⁸. Diese Ordensgemeinschaft propagierte mit der *devotio moderna* (neue Frömmigkeit) ein neues Glaubensmodell. Die *devotio moderna* stand für eine neue Richtung christlicher Frömmigkeit, die sich gegen die für das späte Mittelalter charakteristische formalisierte Glaubenspraxis wandte. Es ist anzunehmen, daß auch Nikolaus Kopernikus an dieser Einrichtung der Brüder des Gemeinsamen Lebens studiert hat, bevor er sich 1491 an der Krakauer Universität einschrieb. Häuser, Konviktsgebäude und Schule der Brüder des Gemeinsamen Lebens lagen innerhalb jenes Kulmer Straßengevierts, das heute von der Schulstraße (ul. Szkolna), der Franziskanerstraße (ul. Franciszkańska), der Bischofsstraße (ul. Biskupska) und der Klosterstraße (ul. Klasztorna) gebildet wird. Das Schulgebäude lag an der heutigen Schulstraße.

Im Jahre 1505 übertrug König Alexander der Jagellone das Eigentum an der Stadt Kulm und den Starosteien Althaus und Papau (Papowie Biskupski) an die Kulmer Bischöfe. Dieses Ereignis festigte endgültig den kleinstädtischen Charakter Kulms, das nun der Oberherrschaft eines geistlichen Herrn unterstand. In den erhaltenen Stadtbüchern lassen sich an vielen Stellen Klagen der Kulmer gegen die Bischöfe finden, die den Einwohnern der Stadt häufig zusätzliche finanzielle Belastungen abverlangten und die Selbstverwaltungsrechte der Bürgerschaft einschränkten²⁹.

Kulm erlebte ähnlich wie das übrige Königliche Preussen im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts eine Phase wirtschaftlichen Aufschwungs³⁰. Ihren Ausdruck fand diese Blüte in der städtischen Bebauung. In den Jahren 1567 bis 1572 wurde das Rathaus im Stil der Renaissance umgebaut. Es zeichnete sich nun, wie Eugeniusz Gasiowski schreibt, aufgrund seiner dekorativen Architekturelemente durch manieristische Leichtigkeit aus³¹. Der Rathhausturm mit Turmuhr wurde 1596 vollendet. Im Stil der Renaissance wurde auch eine Reihe von bürgerlichen Wohnhäusern errichtet, so z.B. das Haus der Familie Cywiński am Markt. Durch ähnliche architektonische Merkmale wie das Rathaus zeichnen sich auch die in jener Zeit entstandenen Kapellen aus. Im Jahre 1560 stiftete der Kulmer Kastellan Jan Niemowjewiski eine Grabkapelle für seine Familie, die aber erst 1620 vollendet werden konnte. Im gleichen Jahr wurde auch die am Graudenzer Tor gelegene und der Schmerzensmutter Maria geweihte Kapelle fertiggestellt, die aufgrund ihrer Lage als „Kapelle am Tor“ bezeichnet wurde³². Das Portal der Benediktinerkirche wurde unter der aus einer Senatorenfamilie des Kulmer Landes stammenden Äbtissin Magdalena Mortęska (1579-1631) ebenfalls umgebaut. Im Jahre 1563 stimmte König Sigismund August einer Instandsetzung der städtischen Befestigungsanlagen aus Mitteln der Akzise zu. Durch diese Maßnahme konnte die Kulmer Stadtmauer auf ihre heutige Höhe gebracht werden

Mitte des 16. Jahrhunderts erreichte die Reformation die preußischen Städte. Zur Ausbreitung des Luthertums in Kulm trug Johannes Hoppe, der Rektor des

1554 gegründeten humanistischen Gymnasiums bei, der an der Universität Königsberg studiert hatte³³. Dieses Gymnasium, daß sich dank eines guten Lehrkörpers zunächst schnell entwickelt hatte, ging jedoch wieder ein, als sein Rektor vom Kulmer Bischof Jan Lubodziecki seines Amtes enthoben wurde.

Als Piotr Kostka Bischof von Kulm und damit auch Stadtherr wurde (1574–1595), befahl er den Bürgern 1580 in einem Erlaß, entweder zum Katholizismus zurückzukehren oder die Stadt zu verlassen. Kulm war zu schwach, um sich dem Willen des Bischofs zu widersetzen. Nachdem die zumeist deutschen Protestanten die Stadt verlassen hatten, stellten nunmehr die Polen das absolute Übergewicht der Bevölkerung. Kulm wurde so zum am stärksten polonisierten städtischen Zentrum des Kulmer Landes³⁴.

Am Ende des 16. Jahrhunderts kam es zu einer Reform der städtischen Behörden durch den Stadtherren. Den Selbstverwaltungseinrichtungen der Stadt wurde, ähnlich wie auch in anderen preußischen Städten (z.B. Thorn) eine weiteres Organ hinzugefügt. Diese „Dritte Ordnung“ genannte Institution setzte sich aus zehn Vertretern des gemeinen Volkes zusammen. Neben der dritten bestanden mit dem Rat weiterhin eine erste und der Schöffenbank eine zweite „Ordnung“. Der Bischof führte 1589 eine neue, als reformiert bezeichnete Willkür für die Stadt ein, die 1590 ins Polnische übersetzt wurde³⁵.

Am Ende des 15. Jahrhunderts hatte die Kulmer Bürgerschaft damit begonnen, das städtische Leben auf die Landwirtschaft auszurichten. Kulm verfügte über umfangreichen Bodenbesitz, der bis dahin noch nicht vollständig genutzt wurde. Im Jahre 1599 wurde beschlossen, die der Stadt am nächsten gelegenen Gebiete unter den Bürgern aufzuteilen³⁶. Zu einer solchen Landverteilung kam es erstmals 1602. Diese Elokation genannte Aufteilung des städtischen Bodens wurde danach alle 50 Jahre wiederholt, zuletzt 1756. Auf diese Weise entstanden Gärten und Vorwerke. Ziel der Elokationen war es, den Hauseigentümern der Stadt die zur Erhaltung, zur Renovierung und zum Neubau ihrer Häuser notwendigen Mittel zur Verfügung zu stellen.

Als Folge der Kriege zwischen Polen und Schweden (1626–1629/1635 und 1655-1660) sowie aufgrund grassierender Seuchen verfiel die Stadt im 17. Jahrhundert zunehmend. Im Jahre 1626 erließ der Stadtherr, Bischof Jakob Zadzik (1624–1635), eine Städteordnung, in der es heisst: „Während Unseres Verweilens in Kulm wurden Wir der großen Desolation (Verwüstung) dieser Stadt gewahr und wie Wir unsere Untertanen verstanden, verfällt diese Stadt sonderlich aus zwei Ursachen. Eine ist, daß die *privati cives* (Privatpersonen), nicht bauen, selbst ihre Häuser nicht instandsetzen. Die andere ist, daß mancher Bürger Eigentum an mehreren Häusern besitzt, so daß er irgendein loses Volk in die überzähligen Häuser setzt, das sich um das Aussehen des Hauses nicht schert. Besagtes Volk nämlich hält das Haus für den Bürger nur, und er zieht seinen Nutzen daraus“³⁷. Den Quellen zufolge gab es 1690 im Bereich der Stadt auch eine größere Anzahl unbebauter Grundstücke, auf denen Getreide angebaut wurde. Das 17. Jahrhundert machte dem Wohlstand Kulms ein Ende. Im Jahre 1693 bestätigte König Jan III. Sobieski alle zu dieser Zeit bestehenden Privilegien der Stadt, die „durch ihre Ruinen, teilweise Ergebnis der Ungerechtigkeit der Zeiten, teilweise Folge des Schwedenkrieges“, heruntergekommen sei³⁸. Verarmung und Verfall der Stadt zwangen ihren Herren, den Bischof Jan Małachowski (1676–1681) schließlich dazu, der Wiederansiedlung von Protestanten zuzustimmen. Innerhalb der Kulmer Stadtmauern ließen sich aber auch katholische Schotten nieder, die wegen ihres Bekenntnisses aus ihrer Heimat vertrieben worden waren. Sie zeigten sich als sehr geschäftige und energische Bürger, die bald eine führende Rolle innerhalb des Gemeinwesens einnahmen, was vor allem für die Familien der Forbes, Czatters und Smiths gilt³⁹.

Das 18. Jahrhundert war auch für Kulm keine gute Zeit, erlebte es doch wie die Mehrzahl der polnischen Städte gegen Ende der Adelsrepublik einen erneuten Niedergang. Die während des Nordischen Krieges (1701–1721) grassierende Große Pest führte zu bedeutenden Bevölkerungsverlusten. Am schwersten traf es Kulm im Jahre 1710, als etwa 800 seiner Einwohner umkamen. Eine weitere Belastung stellten die ständigen Durchzüge polnischer und ausländischer Truppen dar, die immer wieder Kontributionen forderten. Besonders nachteilig wirkte sich der zwischen Friedrich dem Großen (1740–1786) und Rußland geführte Siebenjährige Krieg (1756–1763) auf die Stadt aus.

Trotz dieser für eine Entwicklung des Schulwesens wenig förderlichen Umstände rang sich die Stadt zu einem finanziellen und organisatorischem Kraftakt durch und richtete im Jahre 1692 die Kulmer Akademie (*Academia Culmensis*) ein. Bei der Gründung dieses Gymnasiums berief man sich auf das päpstliche Privileg von 1386. In der Umschrift des Siegels der Akademie bezeichnet sich die Schule nämlich als Tochtereinrichtung der Universität von Bologna (*Sigillum Antiquissimae Academiae Culmensis Filiae Bononiensis*)⁴⁰. Das in einem Gebäude an der Schulstraße gelegene Gymnasium wurde von Priestern der Missionarskongregation des Hl. Vinzenz a Paulo (Lazaianer) geleitet, die 1676 nach Kulm gekommen waren. Als Lehrer wirkten ebenfalls Krakauer Professoren, darunter der berühmte Komponist Grzegorz Gerwazy Gorczycki (1692-1694). Im Jahre 1756 ordnete sich die Akademie sowohl wissenschaftlich als auch organisatorisch der Universität Krakau unter, deren einunddreißigste akademische Tochtereinrichtung sie wurde. Die Leitung der Akademie durch die Missionsbrüder fand damit ihr Ende. Die Führung übernahm nun ein Rektor, zu dem der Senat der Universität einen jener fünf Krakauer Professoren ernannte, die für jeweils drei bis vier Jahre in Kulm tätig waren. Während der von 1756 bis 1779 anhaltenden Zugehörigkeit der Kulmer Akademie zur Jagiellonen-Universität lehrten insgesamt 33 Krakauer Professoren in Kulm. Das Lehrangebot der Akademie wurde in dieser Zeit um einen Universitätskurs in Philosophie und Recht erweitert. Die Schule, die vor allem die katholischen Jugend des Königlichen Preußens anzog, bestand zwar bis ins Jahr 1818, verlor aber, nachdem die preußischen Behörden die Krakauer Professoren 1779 zum Verlassen der Stadt gezwungen hatten, an Bedeutung.

Die Missionsbrüder übernahmen auch die Leitung des seit 1651 in Kulm bestehenden Priesterseminars. An der Thorner Straße Nr. 3 errichteten sie ein prachtvolles Klostergebäude, das auch das Seminar beherbergte. Der weibliche Parallelorden der Lazaianer, die Schwestern der Barmherzigkeit des Hl. Vinzenz a Paulo, siedelten sich im Jahre 1694 in Kulm an. Die „Graue Schwestern“ genannten Nonnen erhielten 1702 die Kloster- und Spitalgebäude an der heutigen Straße des 22. Januar (ul. 22 Stycznia) Nr. 4.

Während der Ersten Teilung Polens eignete sich der preußische Staat mit dem Gebiet des Königlichen Preußens, von dem nur Danzig und Thorn vorläufig bei Polen verblieben, auch Kulm an. Am 23. September 1772 erschien eine preußische Kommission in der Stadt, die Kulm im Namen König Friedrichs des Großen in Besitz nahm. Vier Tage darauf huldigten die Vertreter der Stadt dem

preußischen König auf der Marienburg. Zu dieser Zeit zählte Kulm etwa 1600 Einwohner. In seinen Mauern befanden sich insgesamt 231 Wohngebäude, von denen 129 ein ganze Parzelle einnahmen, 102 nur eine halbe. Darüber hinaus verfügten die Kulmer noch über 25 Scheunen, 145 Ställe, vier Speicher und eine Pferdewühle. In der Vorstadt Fischerei standen 24 Häuser.

Die preußischen Behörden begannen, die seit Jahrhunderten bestehende Ordnung des besetzten Gebietes zu zerschlagen. Kulm hörte auf, Bischofsbesitz zu sein. Die frühere Verwaltungsgliederung wurde völlig verändert. Das um die Netzekreise und rechts der Weichsel um Marienwerder (Kwidzyn), Rosenberg (Susz) und Riesenburg (Prabuty) vergrößerte Königliche Preußen wurde unter der Bezeichnung Westpreußen Provinz des preußischen Staates. Zu dieser Verwaltungseinheit zählte auch der neu geschaffene Kreis Kulm.

Der preußische König strebte zunächst eine wirtschaftliche Erstarke Kulms an, um Thorn, das auch nach der zweiten polnischen Teilung 1793 bei Polen verblieben war, einen Konkurrenten entgegensetzen. In Kulm entstanden daraufhin Industriebetriebe wie eine Tuchmanufaktur und eine Brauerei, von der ein für den polnischen Markt bestimmtes Bier englischer Brauart produziert wurde⁴¹. Für die zur Arbeit in der Manufaktur herbeigezogenen deutschen Kolonisten wurde an der heutigen Straße des 22. Januar eine Reihe gleichartiger klassizistischer Wohnhäuser gebaut. Im Jahre 1776 wurde außerdem eine Kadettenschule für junge Adlige aus dem Königlichen Preußen geschaffen. Diese Anstalt fand in einem ebenfalls an der Straße des 22. Januar errichteten Gebäude Platz, 1890 wurde sie nach Köslin verlegt. Kulm wurde zudem auch Garnisonsstadt und beherbergte ein Füsilierregiment⁴².

Ende des Jahres 1804 zählte die Stadt bereits 3717 Einwohner, die in 284 Häusern lebten. Von diesen nahmen 193 eine ganze, 91 eine halbe Parzelle ein. Weiterhin existierten 30 Scheunen, 166 Ställe, acht Speicher und zwei Pferdewühlen. In der Fischerei war die Zahl der Häuser auf 46 angewachsen.

Bei der Festigung der Herrschaftsordnung des preußischen Staates fiel der evangelischen Kirche eine wichtige Rolle zu. Die besondere Fürsorge Friedrichs des Großen galt daher den protestantischen Neubürgern der Stadt. Zunächst fanden die evangelischen Gottesdienste im Gildensaal des ehemaligen Arthushofes statt, 1782 wurde dann an der Straße des 22. Januar eine Kirche errichtet. Zum Bau dieser Kirche wurden Ziegel des 1797 abgebrochenen Kaufhauses auf dem Markt benutzt, das im 18. Jahrhundert auch als Englisches Packhaus bezeichnet worden war.

Während des Kościuszko-Aufstandes vom Oktober 1794 befand sich Kulm im Operationsgebiet polnischer Truppen und wurde zweimal von den Aufständischen besetzt. In den Jahren 1807 bis 1815 war die Stadt Teil des Herzogtums Warschau. Wenn auch 1811 mit dem Arsenal (heute an der Straße des 3. Mai / ul. 3 Maja) einer der größten öffentlichen Bauten der Stadt errichtet wurde, so waren die Jahre der Zugehörigkeit zum Herzogtum Warschau doch zu kurz, um im Stadtbild dauerhafte Spuren zu hinterlassen. Das Aussehen Kulms zu dieser Zeit wurde von Julian Ursyn Niemcewicz wie folgt beschrieben: „Zwar sind die Häuser gemauert, aber sie sind klein und werden von mittellosen Leuten bewohnt. Friedrich II. fand Gefallen an Kulm, errichtete ein geräumiges Gebäude, um darin eine Ritterschule unterzubringen, und baute eine ganze Straße, in der er Handwerker ansiedelte. Zu seiner Zeit blühte die Stadt jedoch nicht auf; heute kann sie es wegen der kriegerischen Verhältnisse nicht⁴³.“

Nach dem Wiener Kongreß von 1815 bildete Kulm bis 1920 für weitere 105 Jahre einen Teil des preußischen Teilungsgebietes. In dieser Zeit wuchs die Einwohnerzahl der Stadt kontinuierlich an. 1833 betrug sie 4414 Personen, 1861: 7287, 1890: 9762 und 1910: 11718. Etwa 55 bis 60 Prozent von ihnen waren Polen. Die katholische Bevölkerung wuchs schneller als die evangelische. 1816 zählte man 2656 Katholiken und 848 Protestanten, 1885 betrug das Verhältnis 5621 zu 3819, im Jahre 1910: 7647 zu 3798.

Die jüdische Bevölkerung, die sich zu Beginn des 19. Jahrhunderts in der Stadt niedergelassen hatte, wuchs ebenfalls, wenn auch langsam, so doch kontinuierlich. 1816 waren 42 Juden Bürger der Stadt, 1852: 520, 1885: 516, 1895: 463, 1905: 284 und 1910: 284⁴⁴. Ihre Synagoge an der Querstraße (ul. Poprzeczna) errichtete die jüdische Gemeinde erst im Jahre 1842. Die preußischen Behörde hoben einzelne katholische Klöster auf. Im Jahre 1821 wurde das Benediktinerkloster geschlossen, 1829 war das Dominikanerkloster an der Reihe. Schon 1806 waren Kloster und Kirche der Franziskaner an die Barmherzigen Schwestern übertragen worden. Das Franziskanerkloster, das als erstes der Kulmer Klöster aufgehoben worden war, sollte 1821 für die Einrichtung eines Spitals, einer Fürsorgeanstalt und einer Schule für Mädchen umgebaut werden⁴⁵. Die Klostergebäude der Dominikaner wurden 1830 von einem Feuer vernichtet, das Franziskanerkloster und die Spitalgebäude bei der Heilig-Geist-Kirche wurden abgerissen. Die Dominikanerkirche schließlich übertrugen die preußischen Behörden der evangelischen Gemeinde, die sie 1841 für ihre Zwecke umgestaltete und 1882 und 1892 zweimal erneuerte. Darüber hinaus wurde 1880 nahe des Offizierskasinos an der Heilig-Geist-Straße (ul. Św. Duchy) die in neugotischem Stil ausgeführte Garnisonskirche errichtet.

Mehr als einhundert Jahre lang, bis zum Jahr 1920, erlebte Kulm gemessen an seiner Größe und Bevölkerungszahl einen zivilisatorischen Aufschwung. Diese Entwicklung war nicht zuletzt auch das Ergebnis einer deutlichen Stabilisierung der Wirtschaft⁴⁶. Die Stadt lebte vor allem von der Versorgung ihres landwirtschaftlich geprägten Umlandes. Besonders in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts richteten sich Handel, Handwerk und die kleinen Industriebetriebe zunehmend auf die Befriedigung landwirtschaftlicher Bedürfnisse aus. Die Lage der Stadt abseits der Hauptverkehrswege beeinflusste ihre Entwicklung jedoch ungünstig. Auch der Anschluß Kulms an die Eisenbahnstrecke Marienburg-Thorn, der 1883 bzw. 1902 über die Abzweigungen Kornatowo und Unisław hergestellt wurde, konnte diese Situation nicht wesentlich verbessern. Die Stadt verfügte ebenfalls über keine zufriedenstellenden Straßenverbindungen, sie besaß nicht einmal eine Brücke über die Weichsel. Der Strom konnte hier nur mit einer Fähre überquert werden. Mit Aufnahme des Eisenbahnverkehrs nach Kulm entstand auch ein hölzernes Bahnhofsgebäude, das erst 1905 durch den heutigen massiven Bau ersetzt wurde.

Günstig beeinflusst wurde Kulms Entwicklung hingegen durch den Sitz der Kreisbehörden in der Stadt sowie durch den stetigen Ausbau der Garnison. Da man der Stadt große strategische Bedeutung bei der Befestigung der Weichsellinie beimaß, wurden in den Jahren 1901 bis 1909 Festungsanlagen errichtet, die im Falle eines Krieges einen möglichen Durchmarsch durch den Weichselbogen sichern sollten. Am 4. Juni 1910 wurde Kulm zur Festung ernannt⁴⁷.

Die räumliche Ausdehnung Kulms begann damit, daß die Zufahrt zur Stadt erleichtert wurde. Zu diesem Zweck wurden zwischen 1860 und 1870 sämtliche

Stadttore abgerissen. Nur das Graudener Tor blieb verschont, da es zugleich auch als Kultstätte der Hl. Gottesmutter von Kulm diente. Die westlich und östlich der Stadt gelegenen Gräben wurden zugeschüttet. Auch wurde vom Ende der Fischerstraße bis zur Wasserstraße (ul. Wodna) eine Promenade mit einem in Richtung Weichsel führenden Weg eingerichtet (Alte Promenade), später auch eine Promenade (Neue Promenade), die sich vom Graudener Tor an der Stadtmauer entlang bis zum Hang des Höhenrückens zog. Schlug man vom Graudener Tor aus die Gegenrichtung ein, traf man an der Stadtmauer auf den evangelischen Friedhof, an den sich der Grabplatz der jüdischen Gemeinde unmittelbar anschloß. Nachdem die Begräbnisse auf dem Grundstück der Pfarrkirche 1815 eingestellt worden waren, entstand außerhalb der Stadtmauer, rechts des Thorner Tores, auch ein katholischer Friedhof.

Seit Mitte des 19. Jahrhunderts entwickelte sich die Bebauung der Stadt vor allem in östlicher Richtung. In diesem Teil Kulms, in dem auch der Bahnhof lag, wurden Wohn- und Verwaltungsgebäude errichtet, die den vorstädtischen Charakter dieser Gegend grundlegend veränderten. Es entstand gewissermaßen ein zweites Verwaltungs- und Handelszentrum, das sich um die Straße des 3. Mai, die Kosciuszkostraße (ul. Kościuszki), die Mühlenstraße (ul. Młyńska), die Feldstraße (ul. Polna) und die Parkstraße (ul. Parkowa) sowie um den von Frühling bis Herbst von grünem Rasen bewachsenem Hansaplatz (Plac Wolności) gruppierte. Hier waren auch Gebäude errichtet worden, die dem öffentlichen Leben dienten. Im Jahre 1871 gab das Landratsamt seinen bisherigen Sitz an der Franziskanerstraße Nr. 4 auf und bezog einen Neubau vor dem Graudener Tor. Neben dem neuen Landratsamt wurde 1917 das Gebäude der Kreisbank errichtet. Am Hansaplatz befanden sich das Wasserstraßen- und das Finanzamt. In der Nachbarschaft lag an der Slowackistraße (ul. Slowackiego) das Gasthaus von Alexander Romell, zu dem eine Gartenwirtschaft, eine Bühne und ein Schießstand gehörten. 1863 wurde südlich der Bahnhofstraße eine Infanteriekaserne gebaut, die an der damaligen Roonstraße (heute ul. 3 Maja) lag. Um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert wurde westlich der Stadtmauer auch noch eine Artilleriekaserne eingerichtet. In einiger Entfernung vom Bahnhof lag auf dessen gegenüberliegenden Seite der größte Kulmer Industriebetrieb, die 1864 gegründete Landmaschinenfabrik von R. Peters. Rechts hinter dem Bahnhof befand sich die seit 1882 von Fritz Kiepert betriebene Ziegelei.

Mit der Errichtung eines modernen Schlachthofes gingen die Stadtbehörden ein bedeutendes Bauvorhaben an. Die Anlage, die stadtauswärts gesehen rechts der Thorner Straße lag, wurde 1890 in Betrieb genommen. Auf der linken Seite der Thorner Straße stellte die Stadt 1914 das Gebäude des Kreiskrankenhauses fertig. Neben dieser Klinik bestanden bereits das Spital der Barmherzigen Schwestern und ein Militärlazarett (bis 1922 an der Parkstraße).

Die Stadtmauern wurden nur zu einem kleinen Teil abgerissen, nämlich zwischen der Fischer- und der Marktstraße, der Graudener Straße und der Straße des 22. Januar sowie im Bereich der Zufahrt zur Stadt über die Allee des 3. Mai. Im Inneren des ummauerten Stadtgebietes wurden zahlreiche Häuser wieder aufgebaut, in dem man sie entweder umgestaltete oder vollständig neu errichtete⁴⁸. Besonders sichtbar ist dies am Markt sowie an der Graudener Straße. Die Ursache für diese Baumaßnahmen ist unzweifelhaft im Verfall der alten Bausubstanz zu sehen. Die Zahl der Wohngebäude in der Stadt verdoppelte sich zwischen 1816 und 1920 nahezu und wuchs auf 688 an. Doch entstanden innerhalb der Stadtmauern auch Behördenbauten, so wurde das Haus der Missionspriester 1828 zum Amtsgericht umgebaut und 1883/84 am Markt das Postgebäude errichtet. Zuvor hatte sich das Postamt im Gebäude an der Bischofstraße Nr. 5 befunden. In der Stadt siedelten sich auch kleinere Industriebetriebe an, in ihrem Westteil z.B. eine Brauerei, deren Eigentümer seit 1897 die Kulmer Brauerei AG war und die ihre Produkte unter der Marke „Höcherlbräu“ vertrieb⁴⁹.

Die räumliche Entwicklung der Vorstadt Fischerei vollzog sich in westlicher Richtung entlang der Kilińskistraße. Auch die Bebauung der Fischerei veränderte sich seit der Mitte des 19. Jahrhunderts stark. Zwischen 1796 und 1820 wurde die am Ende des 16. Jahrhunderts erneuerte St. Agnes-Kapelle abgebrochen.

Mit dem Bau einer ersten Wasserleitung im Jahre 1842 begann die Stadt mit der Verbesserung der sanitären und hygienischen Verhältnisse. Das Wasserleitungsnetz konnte nach der Errichtung eines Wasserturmes auf dem Markt im Jahre 1869 und eines zweiten Turmes an der Dominikanerstraße weiter ausgebaut werden. An der Kilińskistraße (ul. Kilińskiego) wurde ein Wasserwerk mit einem artesischen Brunnen gebaut. 1867 nahm ein Gaswerk seinen Betrieb auf, das 1914 vergrößert wurde. Nachdem in den Straßen der Stadt Gasleitungen verlegt worden waren, wurden auch Gaslaternen aufgestellt. Mit dem Bau einer Kanalisation wurde jedoch aufgrund der Lage der Stadt erst in den Jahren 1910 bis 1912 begonnen. Im Jahre 1853 war vom Magistrat der Stadt eine „Straßen-Ordnung für die Stadt Culm“ erlassen worden, deren scharfe Vorschriften Ordnung und Sauberkeit auf den städtischen Straßen sicherstellen sollten.

Im Frißbetal südlich der Stadt entstanden Erholungsanlagen. Im 19. Jahrhundert war dort auch ein Park angelegt worden, der nach 1920 den Namen des Dichters Slowacki trug.

Während der gesamten preußischen Zeit spielte Kulm eine wichtige Rolle als schulisches Zentrum⁵⁰. Neben den nach der Einführung der allgemeinen Schulpflicht in Preußen (1825) eingerichteten Grundschulen existierten auch höhere Bildungseinrichtungen. Im Jahre 1837 wurde im ehemaligen Klostergebäude der Grauen Schwestern an der Straße des 22. Januar das Königliche Katholische Gymnasium eröffnet, das 1865 in einen Neubau an der Dominikanerstraße (ul. Dominikańska) verlegt wurde. Die restaurierte Franziskanerkirche diente seit 1868 als Gotteshaus des Gymnasiums, das sich durch ein hohes Ausbildungsniveau auszeichnete. Unter den Schülern dieser Schule überwogen Polen, von denen viele in späterer Zeit eine wichtige Rolle im wissenschaftlichen Leben spielten, so z.B. der Chirurg Ludwik Rydygier. Rydygier, der später an den Universitäten Lemberg und Krakau lehrte, führte am 16. November 1880 in seiner Kulmer Klinik eine der ersten Magenresektionen der Medizingeschichte durch. Der Priester Stanisław Kujot, der sich um die pommerellische Geschichtsforschung verdient gemacht hat und der Thorner Akademie der Wissenschaften lange Jahre als Vorsitzender diente, hat ebenfalls das Katholische Gymnasium in Kulm besucht. Unter den Absolventen dieser Schule finden sich mit Ignacy und Mieczysław Łyskowski, Emil und Leon Czarliński sowie Antoni Donimirski auch Persönlichkeiten der polnischen Nationalbewegung, die das Polentum in Pommerellen zu verteidigen halfen. Ein Teil der Schüler des Katholischen Gymnasiums wählte die geistliche Laufbahn. Für sie wurde im Jahre 1900 das Konvikt *Collegium Albertinum* gegenüber dem Schulgebäude eingerichtet. Lehrer und Schüler des Gymnasiums leisteten vielfältige Beiträge zur Kultur Pommerellens. Auch bildete die Schule einen Teil der späteren Beamtenschaft des 1918

neuerstandenen polnischen Staates aus. Der ehemalige Schüler Dr. Stefan Łaszewski wurde 1920 erster Woiwode der Woiwodschaft Pomorze. Das katholische Gymnasium hat jedoch auch Persönlichkeiten hervorgebracht, die für die deutsche Geschichte von Bedeutung sind. Unter ihren Absolventen findet sich so auch der Führer der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands nach dem Zweiten Weltkrieg, Kurt Schumacher (1895–1952).

Seit 1879 bestand in Kulm auch ein Realgymnasium, an dem nach einer Reform im Jahre 1900 die Reifeprüfung abgelegt werden konnte. Diese Lehranstalt lag zunächst an der Schulstraße, seit 1911 dann in einem Neubau an der Kościuszkostraße.

Die Ausbildung der Mädchen lag hingegen bis ins Jahr 1878 in den Händen der Grauen Schwestern. Erst 1910 wurde die Städtische Mädchenoberschule gegründet, deren Ausbildungsniveau in etwa dem einer Realschule entsprach. Im Laufe der Zeit wandelte sich diese Schule allerdings in ein Lyzeum. Untergebracht war die höhere Töchterschule im Gebäude der ehemaligen Kulmer Akademie.

Als die preußische Teilungsmacht ihre Germanisierungspolitik verschärfte, wurde Kulm zum Zentrum des polnischen nationalen Lebens. Diese Funktion verlor die Stadt jedoch in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts an Thorn. Auf die Ereignisse des Völkerfrühlings reagierten die Bürger Kulms ausgesprochen lebhaft⁵¹. Im Jahre 1848 wurde ein „Provisorisches Nationalkomitee“ (Tymczasowy Komitet Narodowy) gegründet, an dessen Spitze der Grundbesitzer Natalis Szulierzyski aus Piontkowo (Piątkowo) stand. Nach zahlreichen Verhaftungen mußte das Komitee jedoch seine Arbeit einstellen. In dieser Atmosphäre begann die erste polnische Zeitschrift Pommerellens, die „Nationale Schule“ (Szkółka Narodowa, später: Szkoła Narodowa), zu erscheinen. Seit 1850 erschien auch die Zeitung „Nadwiślanin“. Zur Entwicklung der Schriftenproduktion in Kulm trugen besonders die Druckereien von Józef Gólkowski, Ignacy Danielewski und Józef Chociszewski, vor allem aber jene des Walenty Fiałek (1852–1932) bei. Die Inhaber dieser Firmen wirkten zugleich als hervorragende Herausgeber.

Der Januar-Aufstand von 1863/64 rief unter den Schülern des Gymnasiums erneut nationale Begeisterung hervor. Viele von ihnen nahmen an den Kämpfen in Kongreßpolen teil. Die preußischen Behörden gingen jedoch scharf gegen die patriotische Haltung der Schüler des Kulmer Gymnasiums vor. Sechs junge Männer wurden am 15. Oktober 1863 der Mitgliedschaft in einem Geheimbund für schuldig gesprochen und zu drei Tagen Gefängnis verurteilt. Um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert entstanden am Gymnasium von neuem philomatische Organisationen, die sich den Selbstunterricht zum Ziel gemacht hatten. Nachdem die preußischen Behörden diese Gruppen aufgedeckt hatten, wurden im Jahre 1901 insgesamt 38 Schüler des Gymnasiums, darunter 16 Abiturienten, in Thorn vor Gericht gestellt. Elf junge Leute wurden zu drei Wochen Haft verurteilt, alle anderen Mitglieder der Geheimorganisationen wurden der Schule verwiesen.

Die deutsche Niederlage im Ersten Weltkrieg weckte Hoffnungen auf die Wiedergeburt eines polnischen Staates. In die Grenzen des neuen Polens sollte gemeinsam mit ganz Pommerellen auch Kulm zurückkehren. Kraft des Versailler Vertrags vom 28. Juni 1919 fiel das Kulmer Land gemeinsam mit dem größeren Teil Pommerellens tatsächlich an Polen. Am 22. Januar 1920 übernahmen die polnischen Behörden, die sich seit langem auf dieses Ereignis vorbereitet hatten, schließlich die Regierungsgewalt in Kulm⁵². Am Nachmittag dieses Tages rückten die ersten polnischen Truppen unter der Führung des Obersten Januszajtis in die Stadt ein. Am 29. Januar wurde General Józef Haller feierlich in Kulm empfangen.

Die zwanzig Jahre der Zwischenkriegszeit verliefen für die Stadt wenig günstig⁵³. Ihre Einwohnerzahl schwankte zwischen 10.425 und 13.500 im Jahre 1939. Nach 1920 wanderten zahlreiche Personen deutscher und jüdischer Herkunft nach Deutschland ab. Im Jahre 1936 wurden nur noch 648 Deutsche in der Stadt gezählt. Die jüdische Bevölkerungsgruppe verringerte sich bis 1931 auf 47 Personen, die nunmehr zur jüdischen Kultusgemeinde in Graudenz gehörten⁵⁴. Die schlagartige Abwanderung eines großen Teils der deutschen Bevölkerung (Kaufleute, Händler, Industrielle, Beamte, Lehrer, Arbeiter und Vertreter freier Berufe) und der damit verbundene Abfluß von Kapital wirkten sich unzweifelhaft negativ auf das wirtschaftliche Gedeihen der Stadt aus.

Diese Entwicklung förderte die für das Wachstum der Stadt so nötigen Investitionen, vor allem auf industriellem Gebiet, natürlich nicht gerade. Erschwert wurde die wirtschaftliche Situation der Stadt noch dadurch, daß sie weiterhin abseits der Verkehrsströme lag. Daß die Verwaltung des Kreises Kulm ihren Sitz in der Stadt hatte, wirkte sich hingegen positiv aus. Im Laufe der Zeit überwogen kleinere Industriebetriebe, die landwirtschaftliche Ausrüstungen oder Lebensmittel herstellten. Die größten Betriebe der Stadt waren die frühere Firma Peters, die von der Pommerischen Landmaschinenfabrik Unia übernommen worden war und 1925 mehr als 250 Beschäftigte hatte, dann die noch vor 1920 von Friedrich Huth gegründete Drahtfabrik an der Straße des 22. Januar und der Querstraße, als drittes die Kulmer Brauerei AG, die allerdings nach einem Brand im Jahre 1931 nicht wieder aufgebaut wurde, schließlich noch die Ziegelei Kiepert. Die Industriebetriebe beschäftigten insgesamt 874 Personen. In der Zwischenkriegszeit existierten in Kulm außerdem bis zu 243 Handwerksbetriebe, die für den Bedarf der Stadt und des Landkreises produzierten. Die nur kleinen Industrie- und Handwerksbetriebe konnten nicht allen erwerbsfähigen Einwohnern der Stadt einen Arbeitsplatz bieten, so daß die Zahl der Arbeitslosen einschließlich Familienangehörige während der Weltwirtschaftskrise auf bis zu 3000 stieg.

In den Jahren zwischen 1920 und 1939 dehnt sich die Stadt in kleinerem Umfang weiter aus. Von einer stärkeren Bautätigkeit innerhalb des von der Stadtmauer begrenzten Altstadtbezirkes kann jedoch keine Rede sein. Auch im Südosten gelegenen größten Viertel der Stadt wurde kaum gebaut, nur einige wenige Wohnhäuser wurden errichtet. Die Allee des 3. Mai wurde verbreitert, so daß sie zur Hauptverkehrsader der Stadt wurde. Vor den Kasernen an der Allee des 3. Mai

wurde nach der Befestigung des Hanges zum Fribbetal ein Spazierweg angelegt. Weiter im Süden der Stadt wurden im Fribbetal der Słowacki-Park in Ordnung gebracht und Sportanlagen gebaut.

Der Magistrat nahm zahlreiche kommunale Baumaßnahmen in Angriff. 1929 wurde an der Kilińskistraße eine neue Filterstation errichtet, 1924 wurden Wasser- und Gasleitungsnetz erweitert und modernisiert. Nach dem Anschluß der Stadt an das Landeskraftwerk in Groddek (Groddek) im Jahre 1925 wurde das Städtische Elektrizitätswerk gegründet. Die Stadt verfügte über drei Kliniken. Neben dem Kreis-Krankenhaus und dem Spital der Barmherzigen Schwestern gab es seit 1922 auch wieder ein Militärkrankenhaus.

In der Zwischenkriegszeit war Kulm ein lebendiges Kulturzentrum, das für seine gesellschaftlichen Aktivitäten bekannt war. Es existierten zwei Gymnasien. Eines für Jungen, das an der Dominikanerstraße unter dem Namen Kazimierz-Jagiellonczyk-Schule die Tradition des Klassischen Gymnasiums fortsetzte, und eines für Mädchen, das 1921 an der Kościuszkostraße eingerichtet worden war. Darüber hinaus bestand bis 1926 eine Kadettenschule.

Im Jahre 1929 kamen Mönche des Pallotinerordens nach Kulm, kauften das ehemalige Gasthaus mit Schießstand an der Bahnhofstraße (ul. Dworcowa) und richteten in diesem Gebäude 1930 ihren Konvent ein. Zwei Jahre später gründeten die Ordensbrüder auch ein kleines geistliches Seminar, und 1934 übernahmen sie die bis dahin evangelische Garnisonskirche. Früher schon waren die Missionsschwestern der Hl. Familie nach Kulm gekommen, die für ihren Orden 1922 ein Haus an der Łożyńskistraße (ul. Łożyńskiego) erwarben. Diese Nonnen leiteten unter anderem ein Internat für Mädchen aus den polnischen Ostgebieten.

Um die Vorstadt Fischerei und besonders deren tiefer gelegene Teile vor dem Weichselhochwasser zu schützen, wurden im Jahre 1928 Deiche aufgeschüttet.

Nach dem Überfall des Dritten Reiches auf Polen marschierten am 5. September 1939 deutsche Truppen in Kulm ein. Kulm, das weiterhin Kreisstadt blieb, wurde Teil des sogenannten Reichsgaues Danzig-Westpreußen, der dem Deutschen Reich eingegliedert wurde⁵⁵. Die Besitzer begannen sofort mit ihren Maßnahmen, die die Ausrottung der polnischen und jüdischen Bevölkerung zum Ziel hatten. Die Kulmer Synagoge wurde zerstört. Die größten Massenmorde im Bereich von Kulm begingen die Nationalsozialisten in der Nähe des vier Kilometer nördlich der Stadt gelegenen Dorfes Klammer (Klamry), wo etwa 2000 Polen umgebracht wurden. Im Rahmen der rücksichtslosen Germanisierungspolitik wurde einem bedeutendem Teil der Bevölkerung Eigentum und Arbeitsstätten genommen. An die Stelle der ausgesiedelten polnischen Stadtbewohner traten etwa 3000 deutsche Ansiedler sowie ein Teil derjenigen Kulmer, die 1920 für Deutschland optiert hatten. In dieser Zeit dehnte sich die Stadt nicht weiter aus. Auch kam es zu keiner nennenswerten Bautätigkeit. Die Stadt beherbergte eine mehr als 5000 Mann zählende Wehrmachtsgarnison.

Nach der siegreichen Offensive der Zweiten Weissrussischen Front der Roten Armee erreichten die ersten sowjetischen Einheiten am 27. Januar Kulm. Eigentümlicherweise wurde die Stadt während der Kriegsergebnisse nicht zerstört. Nach einer Zeit der Stagnation begann die Stadt nach 1960 erneut zu wachsen. Grund für diese Entwicklung war vor allem die Bevölkerungszunahme. 1981 überschritt die Einwohnerzahl erstmals 20.000. Die Abwanderung aus Kulm wurde geringer, nachdem es der Ausbau der Industrie in der Stadt möglich machte, am Ort Arbeit zu finden. Es entstanden drei Betriebe, die eine Schlüsselstellung im Kulmer Wirtschaftsleben einnahmen: eine Fabrik für Möbelzubehör, die Motorenfabrik Ursus und eine Fabrik für Krankenhauseinrichtungen. Diese drei Firmen, die alle auf der Grundlage bereits bestehender Unternehmen geschaffen worden waren, beschäftigten Ende der siebziger Jahre insgesamt mehr als 3.500 Menschen⁵⁶.

Der Bau der Weichselbrücke im Jahre 1963 wirkte sich günstig auf die Verkehrssituation der Stadt aus. Der Fernverkehr belebte sich. Ebenso verband die Brücke Kulm nun enger mit dem Gebiet links der Weichsel, insbesondere mit dem nahen Schwetz.

Am Rande der Stadt entstanden neue Siedlungen: Erstens die Marie Curie-Skłodowska-Siedlung im Gebiet hinter dem Bahnhof, die im Süden von der Fribbe umflossen wird. Zweitens die Nikolaus-Kopernikus-Siedlung nördlich der Mühlenstraße und mit Blick auf das weite Weichseltal. Drittens die Siedlung „700 Jahre Kulm“ im Westen der Stadt. Hinter dem Eisenbahntunnel rechterhand als viertes die Piłsudski-Siedlung, der links eine fünfte Siedlung gegenüberliegt. Sechstens die nach den Teilnehmern des Großpolnischen Aufstands (Powstańców Wielkopolskich) benannte Siedlung. Auch Einfamilienhaussiedlungen breiten sich zunehmend aus, so z.B. die Fribbe-Siedlung (Browina) und die Siedlung Auf dem Hang (Na Skarpie) an der Straße Unter dem Berg (ul. Podgórna). Diese Einfamilienhausbebauung ist von der Straße Thorn-Schwetz aus gut zu sehen. Die von den sechzigern bis in die achtziger Jahre errichteten Wohnblöcke erfreuen sich leider keines besonders schönen Aussehens.

Die Stadtverwaltung bemüht sich im Rahmen ihrer Möglichkeiten um eine Sanierung der Altstadt innerhalb der Stadtmauern, so wurde die Pflasterung der Straßen und des Marktes erneuert. Ein Ergebnis der Altstadtsanierung ist auch die Umwandlung der Graudener Straße in eine Fußgängerzone. Ebenso bemüht man sich in den letzten Jahren immer stärker um die Fassaden der denkmalgeschützten Häuser. Dies ist auch eine Folge davon, daß sich ein Großteil der Gebäude der Stadt nach dem Systemwechsel von 1989 wieder in privater Hand befindet.

Aufgrund der natürlichen Lage Kulms und der Tatsache, daß sich in dieser Stadt außergewöhnlich viele historische Bauten erhalten haben, hängt die Zukunft der Stadt in bedeutendem Maße davon ab, ob es gelingen wird, Kulm zum Tourismuszentrum zu entwickeln. Dies vor allem sollte bei der weiteren räumlichen Entwicklung Kulms und der Errichtung von Neubauten berücksichtigt werden.

Zenon Hubert Nowak
Übersetzung: Claus Martin Beecken

ANMERKUNGEN

¹ W. Niewiarowski, *Zarys rozwoju środowiska geograficznego okolic Chełmna*, in: *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, Red. M. Biskup, Warszawa u.a. 2. Auflage 1987, S. 9-35.

² J. Grzeškowiak, *Najdawniejsze dzieje Chełmna i jego najbliższej okolicy*, in: ebd., S. 37-61.

³ Vgl. J. Chudziakowa, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Poznań 1974.

⁴ *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń 1994, S. 85-93 (bearbeitet von A. Kola).

⁵ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, hrsg. v. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, Nr. 217; Vgl. J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, Rocznik Grudziądzki, Bd. 5-6, 1970, S. 12 f; J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną*

ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim (Prace Komisji Historii BTN, Bd. 9). Bydgoszcz 1973, S. 6 f; B. Zientara, *Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego*, Zap. Hist., Bd. 41, 1976, S. 635-650; T. Jasiński, *Stosunki śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII w.* in: *Ars historica*, Poznań 1976, S. 393-403.

⁶ SRPr, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlike, Bd. 1. Leipzig 1861, S. 56.

⁷ Siehe A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Prace Archeologiczne TNT, Nr. 9, Toruń 1991, S. 175-178; ders., *Wczesnośredniowieczne Chełmno w świetle źródeł archeologicznych. Problem pierwotnej lokalizacji*, Teil 1 und 2, Toruń 1975, maschinenschriftliche Dissertation, Archiv der Universität Thorn.

⁸ G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste*, Sigmaringen 1978, Teil 3, Nr. 1 und 2; K. Zielinska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251 r.*, Toruń 1986, S. 5 f.

⁹ M. Golembowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, in: *Studia Culmensia historico-juridica czyli Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, hrsg. v. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, S. 229 f.

¹⁰ T. Jasiński, *Pierwsze lokacje miast nad Wisłą, 750 lat Torunia i Chełmna*, Toruń 1980, S. 36 f.

¹¹ Siehe SRPr, Bd. 3, Leipzig 1863, S. 58; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480-1559 (1567)*, hrsg. v. Z. H. Nowak, J. Tandeci, Fontes TNT 74, Warszawa-Poznań-Toruń 1990, vgl. Index unter *Rybaki* und *Stare Miasto*. Zuletzt hat Sławomir Józwiak die These vertreten, daß die Verlegung der Stadt erst 1247, mit Sicherheit aber vor dem 24. November 1248 erfolgt sei. Zuvor sei die Stadt zunächst an einen anderen Ort verlegt worden, der ebenfalls an der Weichsel gelegen habe. Diese Behauptung muß jedoch erst noch belegt werden (vergl. S. Józwiak, *Translokacje Chełmna a powstanie komturstw staro- i nowochełmińskich*, in: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu* (Studia Polonica Historiae Urbanae, Bd. 2, Toruń 1996, S. 87).

¹² S. Józwiak, *Translokacje Chełmna* (wie Anm. 11), S. 91 f. Hier werden auch ältere Forschungsmeinungen zum Problem der Stadtverlegung dargestellt.

¹³ PUB, Bd. 1, hrsg. v. R. Philippi, C.P. Woelky, A. Seraphim, Königsberg 1882-1909, vgl. Index unter *Alt-Culm* und *Culm*; UBC, Bd. 1, hrsg. v. C.P. Woelky, Bd. 1, Danzig 1885, vgl. Index unter *Culm*.

¹⁴ Vgl. Anm. 8

¹⁵ J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, Zeszyty Naukowe UMK, Nauki Hum.-Spół. 28, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 3, Toruń 1968, S. 21 f.

¹⁶ Ebd., S. 40 f.

¹⁷ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, S. 65. Jasiński gibt eine Zahl von 5700 Einwohnern an, der jedoch der gesamte Landbesitz der Stadt zugrundeliegt.

¹⁸ Z. H. Nowak, *Die Ratssendeboten der Hansestädte Kulm und Thorn*, in: *Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien*, hrsg. v. N. Jörn, R.-G. Werlich u. H. Wernicke, Köln-Weimar-Wien, S. 76.

¹⁹ Fr. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, ZWG, Bd. 23, 1888, S. 164-170; S. Selzer, *Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in den Städten des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert*, Frankfurt am Main u.a. 1996, S. 26f; Z. H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, in: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, Toruń-Warszawa 1992, S.314 f.

²⁰ J. Tandeci, *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie. Zarys dziejów*, Toruń 1983, S. 12.

²¹ Vgl. K. Mroczo, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, S. 47 f, 287 f, 293 f; dies., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Bd. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, H. 4, *Dawny powiat chełmiński*, Warszawa 1976, S. 7 f; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, S. 69 f; J. Domasłowski, *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983; L. Krantz-Domasłowska, J. Domasłowski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.

²² A. Semrau, *Die Marktgebäude von Kulm*, MCV, Bd. 26, 1918, S. 33 f; E. Gąsiorowski, *Rynek i ratusz chełmiński*, KAIU, Bd. 10, 1965, S. 16.

²³ A. Semrau, *Die Pranger in Elbing, Kulm und Thorn*, MCV, Bd. 45, 1937; F. Schultz, *Die Stadt Kulm* (wie Anm. 19), S. 9.

²⁴ Z. H. Nowak, *Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV wieku*, AUNC, Historia VIII - Nauki Humanistyczno-Społeczne, H. 54, 1973, S. 73 f.

²⁵ A. Semrau, *Die Willkür der Stadt Kulm von etwa 1400*, MCV, Bd. 35, 1927, S. 46; T. Jasiński, *Przedmieścia* (wie Anm. 17), S. 122 f; J. Zobołowicz, *Przedmieście Rybaki w Chełmnie*, Przegląd Regionalny, H. 5, S. 38-42.

²⁶ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna*, siehe die dortige Einleitung S. VII f.

²⁷ Z.H. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i pierwszej połowie XV w.*, Zap. Hist., Bd.31: 1966, H. 4, S. 7-35.

²⁸ Z.H. Nowak, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473-1536/1545)*, Zap. Hist., Bd. 52, 1987, H. 4, S. 53-74.

²⁹ Z.H. Nowak., *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*, in: *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 1), S. 99f.

³⁰ Ebd., S. 102 f.

³¹ E. Gąsiorowski, *Rynek i ratusz chełmiński* (wie Anm. 22), S. 24 f.

³² T. Mroczo, *Sztuka Chełmna do końca XVIII w.*, in: *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 1), S. 174-176.

³³ Z. H. Nowak, *Z dziejów gimnazjum chełmińskiego w latach 1554-1556*, in: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI-XVIII wieku* (Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, Nr. 6), hrsg. v. J. Wijaczka, Kielce 1997, S. 213 f.

³⁴ Vgl. Z. Zdrójkowski, *Kilka uwag o występowaniu języka polskiego w aktach miast ziemi chełmińskiej*, Zapiski TNT, Bd. 14, 1948, S. 80 f.

³⁵ Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródło prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, Teil 1, CPH, Bd. 23: 1971, H. 2, S. 149 f.

³⁶ Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 29), S. 110.

³⁷ „(...) bytnością naszą w Chełmnie obaczyliśmy wielką dezolację miasta tego, a jakośmy zrozumieli od sług naszych, że osobliwie dla dwóch przyczyn to miasto niszczeję. Jedna, że nie budują się ani też nie poprawiają domów swych, privates civites. A druga, że jeden mieszczanin po kilka domów trzymając, łąca człowiekiem luźnym osadziwszy, o budynek i ozdobę onego nie dba, byle jeno wymieniony dla niego trzymał, i pożytek brał z nich.” Vgl. ebd. S. 113 f; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródło nowożytnego prawa chełmińskiego*, Teil 2 (XVII wiek), CPH, Bd. 24, 1972, H. 1, S. 165 f.

³⁸ „(...) z powodu swojej ruiny, w którą wpędzone częściowo przez niesprawiedliwość czasów, częściowo przez wojnę szwedzką.” APTor., Abteilung fotografische Reproduktionen.

³⁹ Zu den Epitaphen dieser Familien in der Kulmer Pfarrkirche siehe J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Grudziądz 1933. Siehe auch T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno* (wie Anm. 21), S. 105 f.

⁴⁰ Siehe vor allem *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386-1815)*, hrsg. v. J. Lechicka (Archiwum Dziejów Oświaty). Wrocław-Warszawa-Kraków 1963; W. Prądzyński, *Tak zwana Akademia Chełmińska w latach 1692-1818*, *Nasza Przyszłość*, Bd. 11, 1960, S. 127 f; Zb. Nowak, P. Szafran, *Album uczniów Chełmińskiego Gimnazjum Akademickiego 1692-1816*, Wrocław 1975.

⁴¹ H.-J. Bömelburg, *Zwischen polnischer Ständegesellschaft und preußischem Obrigkeitstaats. Vom Königlichen Preußen zu Westpreußen (1756-1806)*, Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 5, München 1995, S. 299 f.

⁴² M. Sperling, *Das 2. Jäger-Bataillon als Garnison bis 1945*, in: *Kulm an der Weichsel. Stadt und Land im Wechsel der Geschichte 1232-1982*, Bremervörde 1982, S. 137.

⁴³ „(...) domy wprawdzie murowane, lecz małe i przez mieszkańców ubogoich zajęte. Fryderyk II powziął był upodobanie do Chełmna, wystawił gmach obszerny na umieszczenie w nim szkoły rycerskiej, postawił całą ulicę i osadził ją rzemieślnikami. Nie zakwitło jednak za jego czasów; dziś dla wojennych okoliczności kwitnąć nie może”, J. U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Paris 1858, S. 113.

⁴⁴ M. Aschkewitz, *Zur Geschichte der Juden in Westpreußen* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 81), Marburg/Lahn 1967, S. 19, 214.

⁴⁵ J. Dygdała, *Z historii dekanatu chełmińskiego*, in: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, Bd. 4: *Dekanat chełmiński*, hrsg. v. S. Kardasz, Toruń 1996, S. 15.

⁴⁶ Sz. Wierchosławski, *Od upadku Polski do odzyskania niepodległości (1795-1920)*, in: *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 1), S. 207 f.

⁴⁷ K. Biskup, *Fortyfikacje Dolnej Wisły w przededniu I wojny światowej*, in: *Konserwatorska Teka Zamościa*, Teil 2, Warszawa-Zamość 1988, S. 40.

⁴⁸ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Chełmno* (wie Anm. 21), S. 65.

⁴⁹ J. Funcke, *Die Höcherbrauerei in Culm a. d. Weichsel*, Westpreußen-Jahrbuch 33, 1983, S. 147-155.

⁵⁰ Sz. Wierchosławski, *Od upadku Polski* (wie Anm. 46), S. 226-235.

⁵¹ Ebd., S. 235 f, 250 f; B. Woźniczka-Paruzel, *Kształtowanie się i rozwój polskiego środowiska drukarsko-wydawniczego w Chełmnie (1848-1871)*, *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich* 5, Toruń 1993, S. 123-140. Hier auch weitere Literaturangaben zu diesem Thema.

⁵² J. T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno według współczesnego stanu z mapą i widokami miasta*, Chełmno 1923, S. 98-99.

⁵³ M. Wojciechowski, *Chełmno w okresie międzywojennym (1920-1939)*, in: *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 1), S. 280-312.

⁵⁴ E. Alabrudzińska, *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920-1939*, in: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939). Zbiór studiów*, hrsg. v. J. Sziling, Toruń 1995, S. 75 f.

⁵⁵ J. Sziling, *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, in: *Dzieje Chełmna* (wie Anm. 1), S. 313 f.

⁵⁶ E. Kwiatkowska, *Chełmno współczesne na tle jego przeszłości*, Toruń 1984, passim.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE DO HISTORII MIASTA CHEŁMNA
HINWEISE ZUM SCHRIFTTUM ZUR GESCHICHTE DER STADT KULM
(WYBÓR–AUSWAHL)

**1. Bibliografia
Bibliographien**

Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego, od (seit) 1962: *Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, opr. (bearb. v.) H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, in: *Zapiski Historyczne*, od (seit dem Bd. 24.) t. 24, 1958–
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. von E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg, Aalen, Bonn, Marburg 1933–1978.

**2. Czasopisma
Zeitschriften**

Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V., Nr. 1, 1967–
Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 1–47, 1878–1939.
Westpreußen-Jahrbuch, 1950–1998.
Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, Bd. 1–76, 1880–1941.
Zapiski Historyczne – do 1955 pod nazwą (seit 1955 unter dem Titel) *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 1, 1908–.

**3. Wydawnictwa źródłowe
Quellenwerke**

Acten der Ständetage Preußen unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, hrsg. von M. Toeppen, Bd. 1–5, Leipzig 1874–1886.
Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Fontes TNT 78, Toruń 1994.
Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Fontes TNT 74, Warszawa–Poznań–Toruń 1990.
Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis, bearb. v. C. A. Lückherath u. F. Benninghoven, Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 41, Köln–Weimar–Wien 1999.
Nowak Z.H., *Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia VIII, Nauki Hum.–Społ., z. 454, Toruń 1973.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1–6, hrsg. von R. Philippi, C.P. Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–1986.
Scriptores rerum Prussicarum, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 1–5, Leipzig 1861–1874.
Urkundenbuch des Bisthums Culm, hrsg. von C.P. Woelky, Bd. 1–2, Danzig 1885–1887.
Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych, pod red. M. Biskupa, Toruń 1961.
Zdrójkowski Z., *Nieznane źródła prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, cz. 1, Czasopismo Prawno-Historyczne, 23, 1971.
Zdrójkowski Z., *Nieznane źródła nowożytnego prawa chełmińskiego*, cz. 2 (XVII wiek), tamże, 24, 1972.
Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych, opr. pod red. K. Górskiego, Poznań 1949.
Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386–1815), opr. J. Lechicka, Archiwum Dziejów Oświaty, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

**4. Ogólne opracowania historii miasta
Städtische Gesamtgeschichte**

Chełmno, w: *Słownik geograficzny państwa polskiego*, pod red. S. Arnolda, t. 1, Warszawa 1936.
Chrzanowski T., Kornecki M., *Chełmno*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
Dziedzic J.T., Ossowski P., *Powiat i miasto Chełmno według współczesnego stanu*, Chełmno 1923.
Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny, wyd. II zmienione, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
Kulm an der Weichsel. Stadt und Land im Wechsel der Geschichte 1232–1982, hrsg. von H. Henatsch, Bremervörde 1982.
Nowak Z.H., *Położenie miasta i Dzieje Chełmna*, w: *Chełmno. Przewodnik*, Gdynia 1967.
Schultz F., *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, ZWG, H. 23, 1888.
Schultz F., *Geschichte der Stadt und des Kreises Kulm*, T. 1 (bis zum Jahre 1479), Danzig 1976.

**5. Historia budownictwa i rozwój przestrzenny miasta
Baugeschichte und Stadtraumentwicklung**

Dziewiecki M., *Turystyczne zagospodarowanie przestrzenne Chełmna jako ośrodka krajoznawczego*, Warszawa 1973.
Gašiorowski E., *Rynek i ratusz chełmiński*, KAiU, nr 1, 1965.
Jasiński T., *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982.
Jóźwiak S., *Translokacje Chełmna a powstanie komturstw staro- i nowochełmińskiego*, w: *Studia nad dziejami mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996.
Kałdowski J., *Ratusz chełmiński*, Biblioteczka Toruńska, nr 11, Toruń 1984.
Kola A., *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Prace Archeologiczne TNT, nr 9, Toruń 1991.
Kujot S., *Gdzie leżało pierwotnie Chełmno?*, Zapiski TNT, 16, Toruń 1909.
Kwiatkowska E., *Chełmno współczesne na tle jego przeszłości*, Biblioteczka Toruńska, nr 12, Toruń 1984.
Nowak Z.H., *Przyczynki do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, w: *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, Toruń–Warszawa 1992.
Schacht F., *Die Anpflanzung größerer Wald- und Verschönerungsanlagen im Stadtgebiete Culm und Gründung eines Culmer Zweigvereins des Verbandes zur Hebung des Fremdenverkehrs in Ost- und Westpreussen*, Culm 1906.

Semrau A., *Die Marktgebäude in Kulm*, MCV, 26, 1918.
Straßen-Ordnung für die Stadt Culm, Culm 1853.

Zobolewicz J., *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, Zeszyty Naukowe UMK, Nauki Hum.–Społ., z. 28, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 3, Toruń 1968.

**6. Historia społeczno-gospodarcza
Sozial- und Wirtschaftsgeschichte**

Alabrudzińska E., *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920–1939*, w: *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów pod red. J. Szilinga, Toruń 1995.
Chudziak W., *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII–XI wiek)*, Toruń 1996.
Kaim–Bartels A., *Die Städte Kulm und Elbing und ihre Döfer im Mittelalter*, BGW, Bd. 11, Münster 1989.
Hartmann S., *Untersuchungen zur Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Stadt in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, BGW, Bd. 8, 1983.
Piątkowski A., *Zadłużenie ludności miejskiej i mniejszych miast Prus Zachodnich w początkach XIX wieku*, Zap. Hist., t. 45, 1980, z. 3.
von Schrötter F., *Statistische Darstellung des Culmer Kreises*, Thorn 1865.
Schultz F., *Das Elokationswesen der Stadt Culm*, Culm 1899.
Semrau A., *Ein vorstädtisches Zinsregister der Stadt Kulm aus der Zeit von etwa 1320*, MCV, H. 35, 1927.
Tandecki J., *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie*, Biblioteczka Toruńska, nr 7, Toruń 1983.
Wajda K., *Przeszłość statystyczna obecnego woj. toruńskiego. Ludność i gospodarka w ujęciu statystyki pruskiej z lat 1861–1919*, Polskie Towarzystwo Statystyczne, Oddz. w Toruniu, Toruń 1992.
Wajda K., *Toruń–Bydgoszcz–Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815–1914)*, Zap. Hist., t. 48, 1983, z. 3.

**7. Historia sztuki, kultury i kościołów
Kunst-, Kultur- und Kirchengeschichte**

Chmielecki P., *Gimnazjum Chełmińskie w okresie zaboru 1837–1920*, Bydgoszcz 1970.
Dehio G., Gall E., *Deutschordensland Preußen*, bearb. unter Mitwirkung von B. Schmid und G. Tiemann, München–Berlin 1952.
Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość, t. 4: *Dekanat chełmiński*, pod red. ks. S. Kardasza, Toruń 1996.
Domasłowski J., *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Warszawa–Poznań–Toruń 1983.
Górski K., *Matka Martęska*, Kraków 1971.
Grzybkowska T., *Phyta nagrobna Arnolda Lischora w Chełmnie*, Biuletyn Historii Sztuki, 30, 1968.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego, M. Korneckiego, z. 4: *Dawny powiat chełmiński*, opr. T. Mroczko, Warszawa 1976.
Kranz–Domasłowska L., Domasłowski J., *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.
Liedtke A., *Początki dziejowe seminarium chełmińskiego*, Nasza Przeszość, 11, 1960.
Mroczko T., *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980.
Nierzwicki J., *Krótki przewodnik po Chełmnie*, Chełmno 1930.
Nierzwicki J., *700 lat parafii chełmińskiej*, Grudziądz 1933.
Nowak Z.H., *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1546)*, Zap. Hist., t. 52, 1966, z. 4.
Nowak Z.H., *Z dziejów gimnazjum chełmińskiego w latach 1554–1556*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, pod red. J. Wijaczki, Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, nr 6, Kielce 1997.
Nowak Z.H., *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i XV w.*, Zap. Hist., t. 31, 1966, z. 4.
Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Chełmnie i Świeciu*, Lwów–Warszawa 1926.
Piszcz E., *Polityka kasacyjna władz pruskich wobec klasztorów diecezji chełmińskiej*, Studia Pelplińskie, 2, 1971 (1972).
Prądzynski W., *Tak zwana Akademia Chełmińska w latach 1692–1818*, Nasza Przeszość, 11, 1960.
Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243–1992. Materiały konferencji naukowej w Toruniu 6 XI 1993 r., pod red. M. Biskupa, Toruń 1994.
Semrau F., *Symbole und Inschriften im Kulmer Rathause*, Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, 1893.
Soborska–Zielińska A., *Z przeszłości chełmińskiej fotografii*, Chełmno 1998.
Szandorowska E., *Czy w Chełmnie drukowano inkunabuły?* Rocznik Biblioteki Narodowej, 4, 1968.
Woźniczka–Paruzel B., *Kształtowanie się i rozwój polskiego środowiska drukarsko-wydawniczego w Chełmnie (1848–1871)*, Studia o bibliotekach i zbiorach polskich, t. 5, Toruń 1993.

**8. Historia prawa i administracji
Rechts- und Verwaltungsgeschichte**

Jóźwiak S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Roczniki TNT, 87, z. 3, Toruń 1997.
Kisch G., *Die Kulmer Handfeste*, Forschungen und Quelle zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes, 2, Sigmaringen 1978.
Lückherath C.A., *Zur Gerichtsverfassung der Stadt Kulm im Mittelalter*, BGW, Bd. 8, 1983.
Maciejewski T., *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus Królewskich lokowanych na prawie chełmińskim*, Zeszyty Naukowe, Rozprawy i Monografie Uniwersytetu Gdańskiego, 144, Gdańsk 1989.
Schultz F., *Einiges über vorstädtisches Gerichtsbarkeit*, AM, Bd. 14, 1877.
Semrau A., *Die Pranger in Elbing, Kulm und Thorn*, MCV, H. 45, 1937.
Semrau A., *Die Willkür der Stadt Kulm von etwa 1400*, MCV, H. 35, 1927.

Wolski R., *Das älteste Siegel der Stadt Kulm und Kulmer Heraldik bis zum 18. Jahrhundert*, Altpreußische Geschlechterkunde. Blätter des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, NF, Bd. 11, 1991.
Zielińska-Melkowska K., *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Biblioteczka Toruńska, nr 2, Toruń 1984.
Zielińska-Melkowska K., *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, Toruń 1986.

9. Kartografia Kartographie

Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne*, Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 3, Königsberg 1929, uzupełnienie: AF, Bd. 8, 1931.

Nowak Z.H., Tomczak A., *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde, 21, 1988; toż samo w wersji polskiej (in polnischer Fassung) *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, w: *Kartografia forteczna*, t. 5, pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991.
Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670–1919, bearb. von W. Bliess, Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, 19, Köln–Wien 1982.
Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb. von W. Klaus, Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, 3, Berlin (Ost) 1976.

OPISY MAP I WIDOKÓW

1. Chełmno. Plan katastralny 1861–1903

Skala: 1 : 2500, wymiary: 48 x 66 cm. Opracowany na podstawie wielobarwnych planów katastralnych z lat 1861–1903. Rysunek, papier. Opracowanie historyczne: Zenon Hubert Nowak; opracowanie i wykonanie kartograficzne Zenon Koziel. Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Toruniu, oddział w Chełmnie; Archiwum Państwowe w Toruniu.

2. Chełmno. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XX w.

Skala: 1:25 000 i 1:1500, wymiary 33 x 48 cm. Opracowanie historyczne: Zenon Hubert Nowak; opracowanie kartograficzne Zenon Koziel.

3. Chełmno. Okolice miasta, 1796–1802 r.

Fragment: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802. Jäck scripsit et sculpsit.* Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 8° N 9798, skala 1:50 000.

4. Chełmno. Okolice miasta, 1904

Tytuł : Kulm, skala 1:25 000.
Autor. Preußen Landesaufnahme.
Institut Geografie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. 10/374/11.
Reprodukcje: nie opublikowany

5. Widok Chełmna od strony Wisły z 1684

Autor: Krzysztof Hartknoch.
Reprodukcja: K. Hartknoch, *Alt und Neues Preussen*, Frankfurt 1684, s. 372.

6. Chełmno. Plan miasta z pierwszej połowy XVIII w.

Autor: Jerzy Fryderyk Steiner.
Oryginał zaginiony. Fotograficzna kopia w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu.
Druk: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (zw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, nr 106, s. 154.

7. Widok Chełmna od strony Wisły z 1745 r.

Autor: Jerzy Fryderyk Steiner.
Oryginał zaginiony. Fotograficzna kopia w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu.
Druk: jw., nr 108, s. 156.

8. Chełmno. Plan miasta z lat między 1776–1779

Plan papierowy, rysunek wielobarwny, wymiary 58,5 x 56,6 cm. GStAPK, sygn. XI. HA, G 50695 (stara sygnatura: HA. Allg. Ks. 7636).

Autor: Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger.
Druk: Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde, 21, 1988, H. 89, s. 5 n.; toż także w wersji polskiej, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, w: *Kartografia forteczna. Z dziejów kartografii*, t. 5, pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991, rys. 39.

9. Chełmno. Plan miasta z kwietnia 1773 r.

Plan papierowy, rysunek barwny (czerwony i szary), wymiary 52 x 40 cm. GStAPK, sygn. XI HA.F 51012 (2461).

Autor: T. Haasenbergh.
Tytuł: *Situations Plan der Stadt Culm.*

10. Chełmno. Plan miasta z 1774 r.

Plan papierowy, rysunek barwny, wymiary 45 x 35,5 cm. GStAPK, XI HA. 2361.

11. Chełmno. Plan miasta z przedmieściami z 1820 r.

Plan papierowy, rysunek wielobarwny, wymiary ok. 101 x 84 cm. GStAPK, sygn. HA. 2343.

Autor: Westphal.
Tytuł: *Brouillon Carte von der Stadt Culm auf Requisition des Magistrats nach Maasgabe der hohen Regierungs-Instruction vom 14ten Februar 1820.*

12. Plan Chełmna i jego okolic z ok. 1840 r.

Plan papierowy podklejony kartonem, rysunek barwny, wymiary 21 x 23 cm, skala ok. 1:6 300, 800 kroków = 9,6 cm. Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. SX 22179.

Autor: Cadet v. Hundt I.
Tytuł: *Plan der Stadt Culm mit dessen nähern Umgebungen ca. 1840.*

13. Chełmno, 1978

Kopia mapy topograficznej w skali 1:10 000.
Wykonało: Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Rzeszowie.

14. Chełmno. „Z lotu ptaka” 1995

Autor: Wiesław Stępień.

BESCHREIBUNG DER KARTEN UND ANSICHTEN

1. Kulm. Katasterkarte 1861–1903

Maßstab: 1:2500, Ausmaße: 48 x 66 cm bearbeitet aufgrund der vielfarbigten katasterkarte aus den Jahren 1861-1903. Handzeichnung, Papier. Historisch bearbeitet von Zenon Hubert Nowak; kartographische Bearbeitung und Ausfertigung von Zenon Koziel. Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej [Woiwodschaftszentrum für kartographische und geodätische Dokumentation] in Toruń/Thorn, Filiale Chełmno/Kulm; Archiwum Państwowe [Staatsarchiv] Toruń/Thorn.

2. Kulm. Wachstumsphasen der Stadt, 13.-20. Jh.

Maßstab: 1:25 000 und 1:1500, Ausmaße 33 x 48 cm. Historisch bearbeitet von Zenon Hubert Nowak; kartographisch bearbeitet von Zenon Koziel.

3. Kulm. Stadtumgebung, 1796–1802

Ein Fragment der Karte: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schretter. In den Jahren von 1796–1802. Jäck scripsit et sculpsit.* Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Sign. N 8° N 9798, Maßstab 1:50 000.

4. Kulm. Stadtumgebung, 1904

Titel: Kulm, Maßstab: 1:25 000.
Autor: Preußen Landesaufnahme.
Geographischen Instituts der Nicolaus-Copernicus-Universität in Thorn,
Sign. 10/374/11. Wiedergabe: bisher nicht veröffentlicht.

5. Stadtansicht Kulms von der Weichelseite aus dem Jahre 1684

Autor: Christoph Hartknoch.
Reproduktion: Ch. Hartknoch, *Alt und Neues Preussen*, Frankfurt 1684, S. 372.

6. Kulm. Stadtplan aus der ersten Hälfte des 18. Jhs.

Autor: Georg Friedrich Steiner.
Original verschollen. Photographische Kopie im Bestand des Bezirksmuseums Toruń/Thorn.

Edition: *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (zw. Album Steinera)*, Red. M. Biskup, Toruń 1998, Nr. 106, S. 154.

7. Stadtansicht Kulms von der Weichelseite aus dem Jahre 1745

Autor: Georg Friedrich Steiner.
Original verschollen. Photographische Kopie im Bestand des Bezirksmuseums Toruń/Thorn. Edition: wie oben, Nr 108, S. 156.

8. Kulm. Stadtplan 1776–1779

Farbige Handzeichnung, Papier, Ausmaße 58,5 x 56,6 cm. GStAPK, Sign. XI. HA, G 50695 (alte Signatur: HA. Allg. Ks. 7636).

Autor: Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger.
Edition: Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde, 21, 1988, H. 89, S. 5 f; in polnischer Fassung, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, in: *Kartografia forteczna. Z dziejów kartografii*, Bd. 5, Red. A. Tomczak, Warszawa 1991, Ab. 39.

9. Kulm. Stadtplan vom April 1773

Farbige Handzeichnung (rot und grau), Papier, Ausmaße 52 x 40 cm. GStAPK, Sign. XI HA.F 51012 (2461).

Autor: T. Haasenbergh.
Titel: *Situations Plan der Stadt Culm.*

10. Kulm. Stadtplan aus dem Jahre 1774

Farbige Handzeichnung, Papier, Ausmaße 45 x 35,5 cm. GStAPK, Sign. XI HA. 2361.

11. Kulm. Die Karte der Stadt und der Vorstädte aus dem Jahre 1820

Vielfarbige Handzeichnung, Papier, Ausmaße ca. 101 x 84 cm. GStAPK, Sign. HA. 2343.

Autor: Westphal.
Titel: *Brouillon Carte von der Stadt Culm auf Requisition des Magistrats nach Maasgabe der hohen Regierungs-Instruction vom 14ten Februar 1820.*

12. Kulm. Die Karte der Stadt und ihrer Umgebung um 1840

Farbige Handzeichnung, Papier auf Kartonwand, Ausmaße 21 x 23 cm. Maßstab um 1:6300, 800 Schritte = 9,6 cm. Preußische Staatsbibliothek, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Sign. SX 22179.

Autor: Cadet v. Hundt I.
Titel: *Plan der Stadt Culm mit dessen nähern Umgebungen ca. 1840.*

13. Kulm, 1978.

Kopie der topographischen Karte, Maßstab 1:10 000
Ausfertigung: Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne [Bezirkszentrum für Kartographie und Geodäsie] in Rzeszów.

14. Kulm. Luftaufnahme 1995

Autor: Wiesław Stępień.